

Kemalizm ve Düzenin Laikleştirilmesi II: Siyasal Sistemin Laikleştirilmesi

Kemalism And The Secularizing Of The System II: The Secularizing Of The Political System

Aydın Yetkin*

ÖZET

Kemalizm ve Düzenin Laikleştirilmesi: Teorik Bir Bakış isimli ilk çalışmamızda, Kemalist Devrim'in (Türk Devrimi) teorik yapısı üzerinde durmuştuk. Bu ve bundan sonraki çalışmalarımızda ise ülkemizin yaklaşık son 200 yılda geçirdiği siyasi, hukuki, toplumsal ve kültürel değişimlerin aşamalarını ve laiklik kavramının bir ilke haline gelişinin sürecini siyasi, hukuki, toplumsal ve kültürel boyutları ile ele alacağız. Türk Devriminin veya başka bir deyişle Kemalist Devrimin, din-devlet münasebeti çerçevesinde öngördüğü ve 1922'de saltanatın kaldırılması ile başlayarak 1938'e kadar radikal bir laiklik programı ile Kemalist ideoloji bağlamında yürütülen hukuki, siyasi, toplumsal ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen devrim faaliyetlerini irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Kemalizm, Devrim, Laiklik, Modernleşme.

ABSTRACT

Spent approximately the last 200 years of our country's political, legal, social and cultural changes phases and the advent of the concept of laicism as a principle to know the process, today's political, legal, social - cultural issues and dynamics of the main reasons to explain the source of debate and produce solutions in terms of necessary and important. The main purpose of this study, The Turkish Revolution, in other words, within the framework of The Kemalist Revolution envisaged by the state-religion relationship and beginning with the 1922 abolition of the monarchy, until 1938 with a radical laicism program undertaken in the context of Kemalist ideology legal, political, social and cultural areas is examine the activities of the revolution.

Key Words: Republic of Turkey, Kemalism, Revolution, Laicism, Modernization.

* Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D., Yüksek Lisans Öğrencisi

GİRİŞ

Atatürk, Türkiye'nin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmasının ancak muasırlaşma yoluyla olabileceğine inanmış ve batı modeli laik bir Cumhuriyet kurmuştu. Tanrı egemenliğine dayanan monarşik, daha sonraları meşruti-monarşik düzeninin yerine, halk egemenliğine dayanan laik cumhuriyet düzenini getirmişti.

23 Nisan 1920 günü TBMM'nin kurulmasıyla başlayıp ilk çok partili seçimin yapıldığı 1946 yılına kadar süren dönem, Cumhuriyet rejiminin kuruluş ve gelişme dönemidir. Bu dönemde gerçekleştirilen devrimler ile Cumhuriyet rejiminin kuruluş mantığı ortaya konulmak istenilmiştir. Özgür birey ve özgür toplum oluşturularak, çağdaş ve uygar bir ulus ve yurttaş yaratmak hedeflenmiştir.

Atatürk, yeni kurulan Devleti ve Türk Cemiyetini modernleştirme gayesini şöyle ifade etmektedir: *“Kurtuluştan sonra pek mühim vazife-yi vataniye ve milliyemiz vardır. Ezcümle ahval-i dâhiliyemizi ıslah ve milliye-yi mütemeddine (medeni) meyanında faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen ispat etmek lazımdır. Bu gayede muvaffak olmak için siyasi mesaiden ziyade içtimai mesaiye ihtiyaç vardır”*.¹ Atatürk, bu sözleri ile ilerde daha belirgin ifade edileceği üzere, Türk ulusunun yeniden var oluşunu ve yapılacak inkılapları müjdeliyordu. *“Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak şart-ı hayatidir”*.² diyen Atatürk, Türk ulusunu çağdaş, batılı medeniyetler seviyesinin üstüne çıkaracak köklü değişiklikler ve inkılapların olacağını müjdelemektedir.

Cumhuriyetin laikleşmesi, anayasaya giren *“Egemenlik ulusundur.”* ifadesinin doğal sonucudur. Saltanatın, hilafetin, Ser'iyeye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması, Öğretim birliği yasası ve yurttaşlar yasasıyla birliğin temelleri atılmıştır. Hilafetin kaldırılmasıyla ilgili gerekçe, laik sistemin de gerekçesi gibidir. Bu gerekçenin bir bölümü şöyledir: *“İslam dininde Tanrı ile kul arasına girecek bir aracı yoktur. Bu, bir İslam gerçeğidir. Ne şeyh, ne mürit, ne müçtehit ve imam, ne de bilmem kim asla aracı olamaz. İslamiyet'te ruhaniyet kurumu yoktur.”*³

Türkiye'de din-devlet ilişkileri esas itibarıyla belli bir eksen etrafında gelişme göstermiş olup, bugün bu ilişkilerin almış olduğu şekil, söz konusu eksenlerdeki ileri ve geri oynamaların ortaya koymuş olduğu nihai resimden ibarettir. Bu eksen 18 yy. sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde başlatılan yenilik hareketleriyle gelişen dinin ve bunun toplumsal plandaki temsilcisi olan ulemanın devlet yönetimindeki ve toplumsal yapıdaki nüfuzunun ve etkisinin kırılması sürecinin Cumhuriyet yönetimindeki radikal siyasal kararlarla devam ettirilmesi uygulamasıdır.⁴

Atatürk ve arkadaşları biliyorlardı ki, Osmanlı yönetimi teokratik bir devlet biçimiydi.⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklaması, gerilemesi ve çökmesinde dinsel yapının ve onun yaşama geçirilmesindeki eksiklik, tıkanıklık ve olumsuzlukların payı

¹ Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara 1983, s. 250.

² Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1969, s. 55.

³ Reşat Genç, **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar**, AAMY., Ankara 2005, s. 29-191.

⁴ Davut Dursun, **Laiklik-Değişim ve Siyaset**, İnsan Yay., İstanbul 1995. s. 75.

⁵ Yetkin Aydın, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)**, 2013, Cilt: 6, Sayı: 24, s. 392-394. (www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581)

bulunmaktaydı. Yine Atatürk biliyordu ki, Meşrutiyet döneminden bu yana dinsel tutuculuğa karşı savaş verilmişti. Ancak bu savaşım ne özgür düşüncenin tabanda yer edinmesinde, ne de laisizmin doktriner anlamda yorumlanmasında etkin olabilmişti. Bu savaşı hızlandırıp mantıksal bir sonuca erdirmek gerekiyordu. Devletin içinde kök salmış olan gerici güçleri temizlemek zorunluluğu vardı. Bunun yolu da köklü bu yapısal değişimdi. Başka bir deyişle yeni bir devlet düzeni oluşturmaktı. Evrim değil devrim yapmaktı.⁶

Anadolu’da kurulan yeni Türk Devleti adım adım “laik” bir devlet olmaya yöneldi. Önce “egemenliğin temeli” laikleştirildi. Daha ulusal mücadelenin ilk günlerinde Amasya Tamimi’ de yer alan “*Ulusun bağımsızlığını, yine ulusun azim ve kararı kurtaracaktır.*” maddesi ile millet iradesi ön plana çıkartılarak kurtuluşa ve egemenliğe dayanak noktası oldu. Erzurum ve Sivas kongrelerinde “*Milli iradeyi hâkim kılmak esastır.*” kararı alındı. Ümmetin yerini millet, her ne kadar meşruti-monarşik bir yapının varlığında bahsedilse dahi, padişahın tartışılmaz kudretinin⁷ yerini ulusal hâkimiyet aldı. 23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılması ile Türk tarihinde yeni bir dönem başladı. 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile “*Hâkimiyet kayıtsız şartsız ulusundur.*” ilkesi kabul edilerek egemenliğin kaynağının laikleştirilmesi yolunda bir adım atıldı ve Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte laik ve demokratik bir toplum ve devlet inşası sürecine girildi.

Asıl konuya geçmeden önce Milli Egemenliğin genel bir tanımını ve tarihi gelişimini ortaya koymak yerinde olur. Egemenlik (hâkimiyet), devlet kudretinin bir vasfıdır. İç hukukta (ulusal hukukta) en üstün kudret, uluslararası hukukta da bağımsız bir gücü ifade eder. Devletin iç hukuka egemen olması, yani üstün gücü ile uluslararası hukuk alanında bağımsızlaşması birbiriniyle bağlantılıdır.⁸

Hâkimiyet ve hükümlerlik kavramları zaman zaman egemenlik kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. 1921 ve 1924 Anayasalarında kelime “*Hâkimiyet*” olarak kullanılmasına karşılık 1961 ve 1982 Anayasalarında egemenlik olarak kullanılmıştır.⁹ Esasında hakimiyet daha çok devletin ülke ve ulusu üzerindeki otoritesini, yukarıdan aşağıya doğru, duruma hâkim ve sahip olmasını anlatır. Egemenlik ise, bir toplumun bağımsız olarak, kendi kendini idare etmesi, karar alması, kimseden emir ve komut almadan kendi işlerini yürütebilmesi olarak tanımlanmaktadır.¹⁰

Egemenli;, iktidar, otorite ve yetki gibi benzer kavramlarla yakından ilgili olmakla beraber, aynı şeyler değildir. İktidar, bir topluluktaki en yüksek güçtür, emretme gücüdür. Otorite ise, bu iktidarın meşruluk ve haklılık kazanmış şeklidir. Her iktidar haklı ve meşru olmayabilir. Hukuk dışı iktidarlar da bulunabilir. Yetki ise otoriteden doğan, anayasa ve kanuna dayanan otoritenin bir görünüşüdür. Yetkiler, hangi görev için konulmuşsa o görev için kullanılır.¹¹

⁶ Bekir Özgen, **Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik**, Çınar Araştırma Yay., İstanbul 1994, s. 75.

⁷ “**Madde 5: Zati Hazreti Padişahinin nefsi hümayunu mukaddes ve gayri mesuldür.**”; Kanunu Esasi, **Düster, Birinci Tertip, Cilt 4, s.1-40. (Kabul Tarihi: 7 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876).**

⁸ Hamza Eroğlu, **Atatürk ve Milli Egemenlik**, Ankara 1998, s. 2.

⁹ Eroğlu, **Atatürk ve Milli Egemenlik**, s. 3.

¹⁰ Kemal Dal, “*Milli Egemenlik ve Temsili*”, **AAMD**, Ankara Kasım 1985, S. 4, s. 97.

¹¹ Bülent Daver, **Milli Egemenlik Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 13-14.

Egemenliğin dayanağı olan kaynaklar üzerinde insanlar ilk çağlardan beri düşünmüşler ve çeşitli zamanlarda, kendi durumlarına uygun bir biçimde cevaplar bulmuşlardır. Bunların içinde Fransız Devrimi'ne (1789) kadar en yaygın olanı egemenliğin kaynağının ilahi bir nitelikte olduğu düşüncesi idi.¹² 18. yüzyıla kadar devam eden ilahi menşeli egemenlik görüşü yerini demokratik kökenli görüşlere bıraktı. Egemenliğin halka ait olması gerektiğini en güzel şekilde dile getiren Jean Jacques Rousseau'dur. Rousseau'ya göre: "*Esas olan insandır ve egemenlik gücünün de insanların içinden çıkması lazımdır.*"¹³ Egemenlik kavramını ilk olarak tanımlayan, onu sistemleştirerek belirli bir teori haline getiren ise ünlü Fransız hukukçusu Jean Bodin'dir. Bodin, egemenliği devletin bir takım karakteristik niteliği olarak en üstün olma, sınırsız ve mutlak olma, bölünmez ve devredilmez olma olarak tarif etmiştir.

Milli egemenlik teorisi bir takım özellikler taşır. Milli egemenlik teorisine göre, "*Egemenlik kayıtsız şartsız millete aittir.*" Ancak, ulus soyut bir varlık olduğu için, ulus iradesi temsilcileri vasıtası ile ifade olunur. Temsili demokrasi, teorinin kaçınılmaz bir sonucudur. Milli egemenlik teorisi aynı zamanda temsili demokrasinin eksiksiz, kusursuz, en saf şekilde kullanılmasını gerektirir. Halkın, ulus temsilcileri üzerinde etki ve denetim yetkisi yoktur. Seçilen milletvekilleri seçildikleri bölgenin değil, ulusun temsilcileridir. Seçmenler, temsilcilere direktif ve talimat veremezler. Milli egemenlik teorisinde temsilcilerin iradesi, ulusun iradesi demek olduğundan, bu iradenin meclisin dışında bir kuvvet tarafından kontrolü mümkün değildir.¹⁴

Osmanlı Devleti 13. yüzyılın sonlarında eski Türk gelenekleri ve teokratik temeller üzerinde kurulmuştur. Bu iki unsur başlangıçta onu dünyanın en güçlü ve uzun ömürlü devletlerinden biri yapmıştır.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde egemenlik, devletin başında bulunan han, hakan, sultan, padişah gibi unvan ve adlarla anılan ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sonucunda Halifeliği Osmanlı'ya getirmesinden itibaren de Peygamber'in yeryüzündeki vekili, naibi, halefi sıfatıyla bütün Müslümanların da ruhani reisi olan kişiye ait olmuştur. Devletin temel yetkileri tek bir şahısta toplanmıştır. Eski Türklerde hükümdar ailesinin kutsal olmasına karşılık Osmanlı Devleti'nde yalnızca hükümdar olan kişi kutsal sayılmıştır. Yani egemenlik kişiselleşmiştir. Egemenliğin kişiselleşmesinde, Fatih Sultan Mehmet tarafından çıkarılan ve kardeş katlini öngören Fatih Kanunnamesinin büyük rolü vardır. Daha sonra bu kanunname de değişecek ve hükmetme hakkı Osmanlı hanedanının en yaşlı üyesine geçecektir.¹⁶

Osmanlı devletinde Sultanın hâkimiyetini sınırlamaya yönelik ilk somut adım 18 Şubat 1807 tarihli Sened-i İttifaktır. Sened-i İttifak geleneksel bir feodal hukuku yazılı hale getirme çabası olmaktan ziyade, feodal hakları tanımayan bir gelenekte Padişah adına sadrazam, şeyhülislam, yeniçeri ağası ile feodalleşmeye yönelmiş ayan sınıfı arasında bir uzlaşma yaparak bunun şartlarına uymada karşılıklı yetkiler tanıma

¹² Ahmet Mumcu, "*Milli Egemenlik İlkesi*", **Milli Egemenlik Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 18.

¹³ Mumcu, "*Milli Egemenlik İlkesi*", s. 19.

¹⁴ Hamza Eroğlu, "*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*", **AAMD**, Ankara Kasım 1984, S. 1, s.138-139.

¹⁵ İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, Eskişehir 1997, s. 13.

¹⁶ Ahmet Mumcu, "*Osmanlı İmparatorluğunda Milli Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi*", **I. Milli Egemenlik Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 34-41.

girişimidir.¹⁷

Yani Sened-i İttifak, ne haklar beyannamesidir ne de halktan gelen bir tepkinin sonucudur. 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ise, ülkedeki uyruklara eşit haklar tanımak, can, ırz, namus ve mal güvenliği sağlamak, vergi, askerlik, din ve vicdan hürriyetlerini teminat altına almak gibi güvencelerden söz etmekteydi.¹⁸

Kamu hukuku bakımından önemli bir aşama olan Tanzimat döneminde girişilen bu teşebbüslere ve yayınlanan hattı hümayunlara rağmen monarşi rejiminde bir değişiklik olmamış, devlet teokratik hüviyetini muhafaza etmiştir. 1876'dan itibaren meşrutî bir devlet kurulmuştur. Ancak egemenlik yine ilahi kudrete aittir ve bunu yeryüzünde Osmanlı hanedanından gelen Halife-Sultan kullanmaktadır. Üstelik Padişahın hakları Kanun-i Esasi ile meşrulaştırılmıştır.¹⁹

Yani Milli Egemenlik ilkesi, I. Meşrutiyet döneminde ne anayasa da yer almış ne de teorik bakımdan bunun gereği üzerinde durulmamıştır. Yapılışı hiçbir demokratik esasa dayanmayan 1876 Anayasası kuramsal olarak 1922'ye kadar yani 46 yıl yürürlükte kalmış ise de tam olarak uygulanması 10-15 yılı geçmez. Bu 10-15 yılın son yılları ise Anayasanın uygulanabilir niteliğinin kaybolduğu yıllardır.²⁰

Milli Egemenlik Prensibi, II. Meşrutiyet döneminde de tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu devrin hemen hemen en nüfuzlu unsuru olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, beyannamelerinde, nutuklarında ulusal egemenlik prensibini dile getirmiş ise de uygulama alanına koyamamıştır. Bu dönemde üstün iktidar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve bu cemiyetin ileri gelenlerine intikal etmiştir. Kısacası ulusal egemenlik demek, Meclis-i Mebusan'ın egemenliği; Meclis-i Mebusan'ın egemenliği demek, İttihat ve Terakki'nin egemenliği demektir.²¹

Ancak İttihat ve Terakki'yi bu şekilde bir politikaya iten, cemiyetin yöneticilerinin tecrübesizliği ve dönemin özelliği olmuştur. Zira uzun bir mücadeleden sonra ikinci kez ilan ettirebildikleri meşrutiyetin tekrar tehlikeye gireceği kanısı vardı. İşte bu kaygıyla hareket eden ittihatçılar muhalefetin her yükselişinde çeşitli tedbirler alarak iktidarda kalmışlardır.²²

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, teorideki saf anlamı ile ulusal egemenlik ilkesinin II. Meşrutiyet döneminde, Halife-Sultan'ın İttihad ve Terakki ile devlet yetkilerini paylaşmak zorunda kalması, tayinle gelen bir meclisin (Ayan Meclisi) bulunması gibi sebeplerden dolayı tam olarak halk temsilcilerine ait olmadığını göstermektedir. Sınırlı ve bölüşülmüş bir ulusal egemenlik anlayışının gerçek anlamdaki bir ulusal egemenlikte yeri yoktur.²³

¹⁷ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, YPK Yayınları, İstanbul 2003. s. 125.

¹⁸ Mümtaz Soysal, **Anayasanın Anlamı**, İstanbul 1977, s. 25.

¹⁹ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009. s. 102-103.

²⁰ Ahmet Mumcu, "*1924 Anayasası*", **AAMD**, Ankara Mart 1986, S. 5, s. 383.

²¹ Eroğlu, **Atatürk ve Milli Egemenlik**, s. 16.

²² Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, s. 22-24.

²³ Eroğlu, **Atatürk ve Milli Egemenlik**, s. 17.

1. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Egemenliğin Dünyevileşmesi

I. Dünya Savaşı'ndan müttefikler ile beraber yenik çıkan Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile ömrünü tamamlamaya yönelik ilk adımı atarken, yerine yeni bir devletin kurulması çalışmaları da başlamıştı. Atatürk, tasarladığı ve kurduğu devletin esaslarını, “*Tam Bağımsızlık ve Kayıtsız Şartsız Milli Egemenlik*”²⁴ olarak ifade etmiştir. Atatürk'e göre “*Devlet bir iradeye, bir egemenliğe sahiptir. O'nu ifade etmek ve yerine getirmek için bir takım vasıtalara muhtaçtır. Bu vasıtaları kapsayan devlet teşkilatında Millet Meclisi ve Hükümet teşkilatı esastır.*”²⁵

Türk inkılabının temel ilkelerinden biri olan ulusal egemenlik ilkesinin, Türk siyasi hayatında yer alışı ve kamu hukukuna girişi, Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ile başlar. Gerçekten de, Türk Anayasa Hukuku'nda egemenliğin topluluğa ait olmasını gösteren pozitif bir metnin varlığına ne Tanzimat, ne Birinci ve ne de İkinci Meşrutiyet dönemlerinde rastlamak mümkündür. Milli egemenlik ve bunun tabii bir sonucu ve devamı olarak ulusal irade mefhumları siyasi hayatımıza Milli Mücadele ile birlikte girmiştir. Egemenliğin Padişaha değil, kayıtsız şartsız ve doğrudan doğruya Türk ulusuna ait olduğu zihniyetini devlet hayatımıza kazandıran, onu kamu hukukunun temel ilkesi haline getiren Atatürk olmuştur.²⁶

Atatürk'ü bütün yaşamı boyunca hep ulusal iradenin kuvvetine ve üstünlüğüne, onun mucizevi karakterine inanmış bir lider olarak görmekteyiz. O, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman kafasında “*Hâkimiyet-i Milliye'ye müstenit (dayanan) yeni bir Türk Devleti kurmak.*” düşüncesini oluşturuyordu.²⁷ Atatürk'ün ulusal egemenliğine dayanan ilk açıklaması, Samsun'dan Sadaret'e gönderdiği raporda belirtilmiştir. Bu raporda: “*Millet, ulusal hâkimiyet esasını ve Türk Milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunun için çalışacaktır.*”²⁸ demektedir.

Yine Atatürk, İngiliz istekleri doğrultusunda kendisini ısrarla İstanbul'a çağıran Hükümet karşısında doğrudan doğruya Sultan Vahdeddin'e bir telgraf göndererek ona halkın gücünü hatırlatmıştır. Atatürk telgrafında şöyle diyordu: “*Devletimizin ve sizin mukaddes tahtınızın geleceğini yalnız bu güç kurtarmaya muktedirdir.*”

Atatürk İstanbul'a gönderdiği bu rapor ve telgrafla, hem Saltanata karşı gelmekte hem de fikri yapısı bakımından gerçek kimliğini ortaya koymakta idi. Atatürk ulusal egemenlik hususundaki fikirlerini Kurtuluş Savaşı'nın seyri içinde daha da netleştirecektir. Nitekim 21-22 Haziran 1919 tarihli Amasya Tamimi'nde ifade edilen

²⁴ SD, C.II, s. 96; Atatürkçülük , C.I, s. 17.

²⁵ Medeni Bilgiler, s. 390; Atatürkçülük, C.I, s. 15.

²⁶ Eroğlu, “*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*”, AAMD, s. 139.

²⁷ Necmettin Karaduman, “*Milli Egemenlik*”, AAMD, Ankara Mart 1985, C. I, S. 2, s. 316.

²⁸ Tefvik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, Ankara 1959, s. 50.

“Milletin istiklalini, yine ulusun azim ve kararı kurtaracaktır.” parolası bu konuda atılmış önemli bir adımdır. 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi’nde alınan “*Kuva-yı Milliye’yi amil ve İrade-i Milliye’yi hâkim kılmak esastır.*” kararı ulusal egemenliği çok güzel bir şekilde ifade etmekteydi. Sivas Kongresi ise, Erzurum Kongresi’nde alınan bu kararı aynen kabul ederek bütün yurda yaymıştır. İşte giderek gerçek gücünü daha çok hissettiren ulusal egemenlik unsuru İstanbul’da hükümet değişikliğine yol açmış ve yeni kabine (Ali Rıza Paşa Kabinesi) Mebusan Meclisinin yeniden toplanmasını kabul etmiştir.²⁹

12 Ocak 1920’de İstanbul’da toplanan Meclis-i Mebusan, Misak-ı Milli’yi hazırlayıp kabul etmiş ancak, 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgali ile beraber dağıtılmıştı. Gelişen bu olaylar üzerine Atatürk, 19 Mart 1920’de bir bildiri yayınlayarak, seçim yapılacağını bildirmiştir. 21 Nisan’da yapılan çağrı ile de Millet Meclisi 23 Nisan 1920’de toplanmıştır.³⁰

Atatürk’ün meclis reisliğine seçilmesi ile hizmete başlayan Türkiye Büyük Millet Meclisi, ulus egemenliğini yansıtmada ve ulusun kaderini belirlemede önemli rol oynamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılmasıyla birlikte ortaya ciddi bir anayasa sorunu çıkmıştı. Gerçekten de olağanüstü şartlarda kurulmuş olan meclisin,³¹ 1876 Kanun-i Esasi hükümlerine göre işlemesi mümkün değildi. Kanun-i Esasi 1909’da uğradığı birçok değişiklikten sonra bile, padişahın özellikle yürütme alanında hala önemli yetkileri vardı. Bunlar arasında “Sadrazam ve Şeyhülislamın intihap ve tayini ile Sadrazamın teşkil ve arz edeceği vükelanın tasdik edilmesi, icabında vükelanın azli, kanunların onaylanması ve yayınlanması, tüzüklerin düzenlenmesi gibi yetkiler de bulunuyordu.³² Bu nedenle meclisin karşılaştığı ilk sorun, Kanun-i Esasi hükümlerinden bağımsız olacak şekilde bir yürütme gücü oluşturmaktı.³³

Atatürk, 24 Nisan 1920 tarihinde konunun önemini ve ivediliğini şöyle anlatmaktadır: “*Ülkeyi bölünme ve çöküntü tehlikesinden kurtarmak için derhal ulusun tüm güçlerinin esaslı bir teşkilatla birleştirmek gerekir. Normal olarak hükümet teşkilatı, sorumsuz bir devlet başkanının oluşturduğu denge noktası etrafında, bir yasama organı ile göreve devamı bu organın görevine bağlı bir yürütme gücünden meydana gelir. Böyle bir sistemin uygulanabilmesi ancak, Padişah ve Halife her nevi cebir ve ikrahtan azade ve tamamıyla hür ve müstakil olarak kendini ulusun sadakat kucağında gördüğü gün yeniden söz konusu olabilir. Oysa Büyük Millet Meclisi, denetleyici ve inceleyici bir Meclis-i Mebusan değildir. Dolayısıyla yalnız kanun yapma ile uğraşarak sorumlu bir*

²⁹ Eroğlu, “*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*”, **AAMD**, s. 140-141.

³⁰ Atatürk, **Nutuk**, TTK, Ankara 1989, C. I, s. 522-527.

³¹ Atatürk, meclisin olağanüstü bir nitelik arz ettiğini şöyle izah etmektedir: “*Meclis ulusun irade ve hâkimiyetini tecelli ve temsil ettirmiştir ve bunun üstünde yüksek bir kuvvet yoktur... Vazifeyi yerine getirmede hiçbir hat ve hudut kabul etmez... Ulus bilmelidir ki, bir günde vekillerini toplar ve gönderir. Burayı hiçbir kimsenin sınırlamaya hak ve yetkisi yoktur.*” Bk. **SD**, C.I, s.204-205,329.

³² “**MADDE 7.-** Vükelânın azil ve nasbı ve rütme menasıp tevcihi ve nişan itası ve eyalâtı mümtazenin şeraiti imtiyazlerine tevfiikan icrayı tevcihati ve meskûkat darbı ve hutbelerde nâminin zikri ve düvelî ecnebiye ile muahedat akdi ve harb ve sulh ilânı ve kuvvei berrîye ve bahriyenin kumandası ve harekâtı askeriye ve ahkâmı şeriye ve kanuniyenin icrası ve devairi idarenin muamelâtına müteallik nizamnamelerin tanzimi ve mücazaatı kanuniyenin tahfifi ve affi ve Meclisi Umuminin akt ve tatili ve ledeliktiliza Heyeti Mebusanın azası yeniden intihap olunmak şartile feshi hukuku mukaddesei Padişahi cümlesindedir.”; Kanunu Esasi, **Düstur, Birinci Tertip, Cilt 4, s.1-40.**

³³ Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, Ankara 1992, s. 5.

konumdan ulusun mukadderatını gözeterek değil, onunla bil-fiil iştiğal edecektir.”³⁴

Atatürk, bu açıklamasından sonra, hükümet şeklinin ana ilkelerini belirten bir önerge vermiştir. Bu önergenin içerdiği hususlar şunlardır: Hükümetin kurulması zaruridir. Geçici olarak bir hükümet başkanı seçmek veya padişah yerine bir başkasını tanımak mümkün değildir. Mecliste yoğunlaşan ulusal iradenin, fiilen vatanın mukadderatını ele almış olduğunu kabul etmek temel prensiptir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üstünde bir kuvvet yoktur. Türkiye Büyük Millet Meclisi, yasama ve yürütme yetkisini kendisinde toplar. Mecliste, vekil olarak seçilecek bir heyet, hükümet işlerine bakar. Meclis başkanı bu heyetin de başkanıdır. Padişah ve halife, baskı ve hakareten kurtulduğu zaman, meclisin düzenleyeceği kanuni esaslar çerçevesinde sorumluluk ve yetkilerine sahip olur.³⁵

Atatürk'ün Nutuk'ta da belirttiği gibi bu prensiplere dayanan bir hükümetin mahiyeti, kolaylıkla anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, ulusal hâkimiyet esasına dayanan halk hükümetidir. Cumhuriyettir.³⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği bu esaslar, daha ilk günden itibaren, ulus egemenliğinin, yeni Türk devletinin kuruluşundan itibaren temel direği olduğunu göstermiştir.³⁷ TBMM, 25 Nisan tarihli birleşiminde de yürütme gücünün hangi ilkelere göre oluşturulacağını tartışmış ve sonuçta Atatürk'ün da desteklediği “*Kuvve-i İcra' iye teşkiline kadar beş-altı kişiden oluşan bir geçici encümen oluşturulması*” fikri kabul edilmiştir. Oluşturulan bu encümen hükümet teşkili için gerekli hazırlıkları yapacaktır.³⁸

2 Mayıs 1920 tarihli kanun ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İşleri de dâhil olmak üzere, Büyük Millet Meclisi'nde 11 vekilden kurulu bir icra vekilleri (Bakanlar Kurulu) oluşturuldu.³⁹ Yeni kurulan meclis, ulusun tek temsilcisi sıfatı ile kuvvetler birliği sistemini benimsemişti. Yani devrin zaruretleri gereği aşırı bir meclis hükümeti sistemi benimsenmişti.⁴⁰ Ayrı bir devlet başkanlığı mevcut değildi. Meclis başkanı aynı zamanda hükümet ve devlet başkanı idi. Hükümeti teşkil eden üyeler, Osmanlı imparatorluğu devrindeki gibi nazır unvanı ile değil, meclise vekâleten hizmet gösterdiklerinden, vekil diye adlandırılıyordu. Bunlar doğrudan doğruya meclis tarafından ve kendi üyeleri arasından seçilmekteydi.⁴¹

Hükümetin teşkili ile beraber geçici bir Anayasa hazırlanması çalışmalarına başlandı. İlk olarak 18 Ağustos 1920 tarihinde Hukuk-u Esasiye Encümeni (Anayasa komisyonu) tarafından hazırlanan ve “*Büyük Millet Meclisi'nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevad-ı Kanuniye*” adını taşıyan bir tasarı Meclis Genel Kurulu'nda görüşülmeye başlandı. Tasarıda. Büyük Millet Meclisinin tanımı, meclisin çalışma şekli, milletvekilliği ile devlet memurluğunun birleşip birleşmeyeceği ve üyelere ödenecek ödenekler gibi hususlar yer almıştır.⁴² Yapılan uzun tartışmalardan sonra ilk dört madde

³⁴ Nutuk, C. II, s. 7-8.

³⁵ Nutuk, C. II, s. 8-9.

³⁶ Nutuk, C. II, s. 9.

³⁷ Eroğlu, “*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*”, AAMD, s. 143.

³⁸ Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, Ankara 1992. s. 8.

³⁹ Nutuk, C. II, s. 10.

⁴⁰ Atatürk'ün 1 Aralık 1921 tarihli meclis konuşmasında, meclis hükümetinin temelini oluşturan “*kuvvetler birliği*” ilkesinin zorunluluğunu anlatan konuşması için Bk. SD, C.I, s. 225-231.

⁴¹ Eroğlu, “*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*”, AAMD, s. 25.

⁴² Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 12.

kabul edilmiş olmasına rağmen meclis, 22 Ağustos tarihli birleşimde kanunun tümünün reddedilmesine karar vermiştir.⁴³

Bu durum Türkiye Büyük Millet Meclisinin oluşumu, çalışma biçimi ve niteliği ile ilgili sorunları askıda bırakmıştı. Gerçi çeşitli kararlar ve kanunlar bir anayasal mevzuat oluşturmaktaydı. Ancak bunlar başlıca konuları kucaklamaktan uzaktı. Bu belirsizlik rejim tartışmalarına da neden oluyordu.⁴⁴

Siyasi rejim tartışmaları devam ederken İcra Vekilleri Heyeti 13 Eylül 1920 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne 31 maddelik bir Anayasa tasarısı sundu.⁴⁵

“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası” başlığını taşıyan bu tasarı yeni Anayasaya giden ilk adım oldu. 18 Eylül 1920 günü meclis genel kuruluna sunulan bu metin anayasa tasarısı başlığını taşımakla birlikte. Birçok milletvekili tarafından, bir anayasa tasarısından çok hükümet programı olarak değerlendirilmişti. Hatta icra vekillerinden bazıları da bu görüşe iştirak etmişlerdir.⁴⁶ Yapılan tartışmalar sonunda tasarı, her şubeden seçilen üçer kişiden kurulu Encümen-i Mahsus adlı özel ve geçici komisyona gönderildi.⁴⁷ Başkanlığını İzmir Milletvekili Yunus Nadi Bey ve Raportörlüğünü Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey'in yaptığı Encümen-i Mahsus raporunun görüşülmesine 18 Kasım 1920 tarihli birleşimde başlanmış ve iki ay süren bir görüşme maratonundan sonra 20 Ocak 1921 tarihinde Anayasa'nın kabulü ile sonuçlanmıştı.⁴⁸

Teşkilat-ı Esasiye'nin ulusal egemenlik ve kuvvetler birliği gibi yeni siyasi rejimin temellerini oluşturan iki ana ilkesinin hiç tartışmasız kabul edilmesi, TBMM'nin açıldığı günden beri bu ilkelere kesin olarak bağlanmış olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca her iki ilke, farklı nedenlerle de olsa gerek radikal reformcular gerek muhafazakârlar tarafından benimsenmektedir. Birinciler bu ilkeleri çağdaş Cumhuriyete götüren yolun temel taşları olarak görürken, ikinciler aynı ilkeleri hilafet ve saltanatın korunmasına yarayacak, en azından Atatürk'ün kişisel otoritesinin güçlenmesini engelleyecek araçlar gibi düşünmektedirler.⁴⁹

Gerçekten, mecliste ilke olarak Padişahlık ve Hilafet kurumlarının devamına taraftar olan birçok milletvekilli vardı. Bu güçlüğü Atatürk şöyle dile getirmiştir: “Anadolu'da muvakkat kaydıyla dahi olsa bir hükümet reisi tanımak veya bir Padişah kaymakamı (vekili) ihdas etmek hiçbir surette kabil-i cevaz değildir. Şu halde reissiz bir hükümet vücuda getirmek zarureti içindeyiz... Diğer taraftan herhangi bir makama devlet ve ulus işlerini birleştirme ve dengeleme yetkisi vererek o makamı sorumsuz kılmak felâket doğurur.”⁵⁰

Kuvvetler birliği ve başkansız hükümet formülü, ulusal mücadele sırasında yararlı bir fonksiyon görmüş, padişahlık sorununun vaktinden önce gündeme gelmesini engelleyerek Milli Mücadelede gereksiz ve ciddi çatlaklar doğmasını önlemiştir. Ancak

⁴³ Geniş bilgi için Bkz. **TBMM. Zabıt Ceridesi**, Devre. I/IV, s. 313-429.

⁴⁴ Tanör, **Anayasal Gelişmeler**, s. 188-189.

⁴⁵ Geniş bilgi için Bkz. **TBMM. Zabıt Ceridesi**, Devre. I/IV, s. 201-263.

⁴⁶ Tanör, **Anayasal Gelişmeler**, s. 189.

⁴⁷ Tanör, **Anayasal Gelişmeler**, s. 189.

⁴⁸ Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 12.

⁴⁹ Özbudun, **1921 Anayasası**, s. 10.

⁵⁰ **SD**, C.I, s. 62.

Atatürk'ün, bütün devlet yetkilerini meclisin elinde toplayan böyle bir hükümet sistemini ideal ve sürekli bir çözüm olarak görmediğini gösteren kanıtlar vardır. Mesela Atatürk, Nutuk'ta Rauf Bey'in Cumhuriyetin ilânı konusundaki tutumunu eleştirirken, onun "*Büyük Millet Meclisi Hükümeti şeklinin sakat olacağını kabul etmek*" istemediğini, oysa bu hükümet şeklinin "*geçiş dönemi zaruretlerinden*" olduğunu çok iyi bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹

Yine birinci maddede egemenlik hakkının kayıtsız şartsız ulusa ait olduğunun ilan edilmesi, monarşik egemenliğin, monarşinin ve Osmanoğulları soyuna ait sayılan saltanat hakkının da reddi demektir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Madde-i Münferide ve Nisab-ı Müzakere Kanunu eliyle Saltanat ve Hilafet kurumlarına yapılan dolaylı yollama dışında, bunlarla ilgili bir düzenleme yoktur. Böylece egemenliğin ulusa ait olduğunun ilanı, Saltanat ve Hilafetin yok sayılması anlamına gelmekteydi.⁵² Bu durumu Atatürk'ün şu sözleri ile somutlaştırabiliriz: "*Türkiye Büyük Millet Meclisi, Halifenin değildir ve olamaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi yalnız ve yalnız ulusundur. Milletten seçtiği vekillerden oluşmuştur. Bu meclis yalnız ve yalnız ulusun emrine boyun eğmek mecburiyetindedir. İsmi ve makamı ne olursa olsun ulus bu hakkını bir şahsa tevdi ve teslim edemez*"⁵³; "*Türkiye devletinin yegâne ve hakiki mümessili yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisidir.*"⁵⁴; "*Vekiller heyeti, ulusal iradenin mümessilidir.*"⁵⁵

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 3. maddesinde yer alan "*Türkiye Devleti, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur.*" maddesi yeni bir devletin kurulmakta olduğunun habercisidir. Aynı topraklarda bir başka Türk devletinin kurulduğunu ilan etmek Teşkilat-ı Esasiye'nin en devrimci yanlarından biridir.⁵⁶ Atatürk, kurulmakta olan devletin meclisinin vasfını şöyle belirlemiştir: "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin iç ve dış siyasette düsturu; kayıtsız şartsız egemenliğine sahip olan halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.*"⁵⁷; Türkiye Büyük Millet Meclisinin oluşturduğu hükümet "*demokratik bir hükümettir*"⁵⁸; "*Hükümetin iki hedefi vardır. Biri ulusun mahfuziyeti; ikincisi ulusun refahını temin etmek. Bu iki şeyi temin eden hükümet iyi, edemeyen kötüdür.*"⁵⁹

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ikinci ve üçüncü maddeleri aynı zamanda kuvvetler birliğini, yani Meclis Hükümeti sistemini de ortaya koymaktadır. Meclis Hükümeti Sistemi, yasama ve yürütme kuvvetlerinin seçilmiş bir mecliste birleşmesine dayanmaktadır. Bu sistemde, İcra Vekilleri Heyeti, BMM'den doğan, ona bağımlı ve onun denetimi altında çalışan bir kuruldur.⁶⁰ 1921 Anayasası'nın ilginç özelliklerinden biri de yerel yönelimlere ve yerinden yönetime ağırlık vermiş olmasıdır.⁶¹ Yerinden yönetime verilen bu önem taşranın, köyün ve Anadolu'nun merkeze karşı bir

⁵¹ Nutuk, C.II, s. 840.

⁵² Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 195.

⁵³ SD, C.II, s. 67.

⁵⁴ SD, C.II, s. 49.

⁵⁵ SD, C.II, s. 207.

⁵⁶ Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 193.

⁵⁷ SD, C.I, s. 107.

⁵⁸ SD, C.II, s. 170.

⁵⁹ SD, C.II, s. 125.

⁶⁰ Özbudun, *1921 Anayasası*, s. 51.

⁶¹ Özbudun, *1921 Anayasası*, s. 43.

tepkisinden meydana gelmektedir.⁶²

1921 Anayasası ilk başta adı ile dikkati çekmektedir: “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*.” Bu tarihe kadar Osmanlı anayasa literatüründe kullanılan “*Kanun-i Esasi*” idi. Yeni bir anayasa yapma ihtiyacı duyan TBMM’nin ise, Kanun-i Esasi yürürlükte iken kendi anayasasına aynı adı vermesi beklenemezdi. Ayrıca Kanun-i Esasi, bir ana kanun ya da anayasa olarak bu tür metinlerden beklenen kuralları anti-demokratik ve anti-liberal biçimlerde de olsa getirmişti. İşte bu açıdan da tutarlı ve ölçülü olmak zorundaydı.⁶³

1921 Anayasası’nın görüşülmesi ve kabulünde katı anayasalar için öngörülen özel seçim ve kurallar uygulanmamış, olağan yasalar için var olan usullere başvurulmuştur. Yürürlükte olduğu kabul edilen Kanun-i Esasi, Anayasa değişikliği için her iki meclisin (Mebusan ve Ayan) ayrı ayrı üye tam sayılarının üçte iki çoğunluğunu ve padişahın onayını gerekli görmüştü. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun yapısında bunların hiçbirinin her hangi bir rolü yoktu. Zaten meclisin üye sayısı da üçte iki çoğunluğa imkân vermiyordu. Zira meclisin üye sayısı kâğıt üzerinde yüksek olmakla birlikte fiili üye sayısı bir hayli düşüktü.⁶⁴

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin yaptığı bu anayasa, hazırlanış ve kabul edilişi bakımından Türk anayasa tarihinin de ilk örneğini oluşturmaktadır.⁶⁵ Yeni Anayasa, dağılan ve yok olan Osmanlı imparatorluğu yerine yeni bir devletin kuruluşunu hukuki yönden öngörüyor ve bunu değerlendiriyordu.⁶⁶ Yeni Anayasa, aynı zamanda egemenliğin kayıtsız şartsız ulusun olduğunu ve TBMM’nin de ulusun tek temsilcisi olduğunu ortaya koyuyordu. Böylece ulus egemenliği fikri, Türk ulusunda aşama aşama ilerleyerek güçlü bir fikir olarak yoğunlaşmış, onu temsil eden mecliste toplanmıştır.⁶⁷

Millet adına bütün yetkileri kendinde toplayan bu meclis, hem yasama hem de yürütme yetkisine sahipti. Kuvvetler birliğine dayanan meclis hükümeti sistemi, anayasal bir kurum olarak, 1921 Anayasası’nda yer almış oluyordu. Bu anayasa ile ulusal irade, meclis tarafından temsil edilmekte ve yürütülmektedir. Yine bu anayasa ile ulusal irade tek bir merkezde toplanmakta, meclis reisi aynı zamanda yürütmenin başında bulunmaktadır.⁶⁸

20 Ocak 1921 Anayasası yalnız içerik bakımından değil, mecliste yarattığı görüşme havası bakımından da önemli bir belge niteliğindedir. Anayasa hakkındaki meclis görüşmelerinin incelenmesi, Birinci Büyük Millet Meclisi’nin idealizmini, vatan sevgisini, bağımsızlık aşkını, siyasi olgunluğunu, ulusalcılık ve halkçılık ilkelerine tartışmasız bağlılığını ortaya koymaktadır. Fakat Birinci Büyük Millet Meclisi’nde siyasi rejimin niteliği üzerinde temel görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Görüşmeler sırasında özellikle hilafet ve saltanatın gelecekteki statüsüne, TBMM’nin mahiyetine ve yetkilerine, TBMM ile İcra Vekilleri arasındaki ilişkilere dair tartışmalar bu görüş ayrılıklarını açıkça göstermektedir. Bununla birlikte devrimciler ve muhafazakârlar belli

⁶² Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 202.

⁶³ Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 193.

⁶⁴ Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 190.

⁶⁵ Mumcu, “1924 Anayasası”, *AAMD*, s. 383.

⁶⁶ Eroğlu, “*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*”, *AAMD*, s. 146.

⁶⁷ Kemal Dal, “*Milli Egemenlik ve Temsili*”, *AAMD*, Ankara Kasım 1985, S. 4. s. 104.

⁶⁸ Eroğlu, “*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*”, *AAMD*, s. 146.

bir hedef üzerinde uzlaşabilmişlerdir. O hedef vatanın kurtarılmasıdır.⁶⁹

1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na rağmen henüz saltanat ve hilafet meselesi çözümlenememiş, üstü küllenmiş bir ateş gibi gizlenmişti. Milli Mücadele yıllarında İstanbul Hükümeti'nin ulusal kuvvetlere karşı cephe alışı, hatta daha da ileri giderek düşmanla işbirliği yapması, Türk Ordusu'nun elde ettiği son zaferle, hilafet ve saltanat müesseselerinin varlığından kaynaklanan sorunların da çözümlenmesini gerekli kılmıştı. 26 Ağustos 1921'de Büyük Taarruz ve bunu izleyen günlerde kazanılan kesin zafer Yunanistan'ı ve Avrupa devletlerini barışa zorladı. Mudanya Mütarekesi, Türk askeri zaferinin ilk önemli siyasi başarısı oldu. Tarafların uzlaşması sonucu İsviçre'nin Lozan şehrinde barış görüşmesinin yapılmasına karar verildi.

Avrupa devletleri zaferi kazanan Ankara Hükümeti ile Milli Mücadele sürecinde kendileri ile işbirliği halinde olan İstanbul Hükümeti'ni barış konferansına davet etmişlerdi. Zafere ortak olmak isteyen İstanbul Hükümeti'nin gayretleri Ankara'da sert tepki ile karşılandı. Lozan'da yapılacak konferansta Milli Mücadele'yi yapan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti mi, yoksa Milli Mücadele'ye kulak tıkayan ve itilaf devletleri ile işbirliği yapan İstanbul Hükümeti mi Türk Ulusunu temsil edecekti?

“Kayıtsız şartsız ulusa ait olan egemenlik”, zafer sonrası bir dönemde Sultan-Halifeye bırakılamazdı. Ayrıca, daha öncede belirttiğimiz gibi siyasal sistemin laikleşmesi ilk önce; 21-22 Haziran 1919'da Amasya, 21 Temmuz - 7 Ağustos'ta Erzurum, 4-11 Eylül 1919'da Sivas'taki Kongrelerde dile getirilmiş, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasıyla gerekli ortam oluşmuş, 1921 Anayasası ile “Ulusal Egemenlik” ve “Ulusal İradenin” temelleri atılmıştı. Ancak bu kabullenme bağımsızlık mücadelesinin verildiği zamanlar olduğu için Türk ulusu top yekûn kenetlenmişti. Yurdumuz düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra meseleler başka bir yöne kaymaya başlamış birliktelik bozulmuştu.

Atatürk TBMM'de de birlikteliğin sağlanması için uğraşmış ancak, “*Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun yanında “Tesanüd Grubu, İstiklal Grubu, Halk Zümresi, İttihatçı Grup, Islahat Grubu, Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti”* gibi değişik gruplar oluşmuştu. Mecliste çeşitli konular görüşülmeye başlandığı zaman bu grupların gerçek düşüncelerini ve amaçlarını ortaya koyan tartışmalar da başlamıştır.

Meclis'te Atatürk yanlısı ve karşıtı gruplar oluşmaya başlamış ve yeni Saltanat ve Hilafet taraftarları da ortaya çıkmıştır. Yurdumuz düşman işgalinden temizlenmişti ancak bu sefer de ikili bir yönetim ve iki başlılık ortaya çıkmıştı. Bu yüzden Saltanatın kaldırılması gerekliydi.

2. Saltanatın Kaldırılması

Yeni Türk Devleti'nin siyasal yapısını sağlamlaştıracak ilk adım, Saltanatın kaldırılması olacaktı. Bu ilk adımın atılması kolay değildi. Türk Ulusu tarih boyunca, başında bir hükümdarın bulunmasına alışmıştı. Eski Türk anlayışına göre egemenlik kutsal bir kavramdı. Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra egemenlik kavramı, dinsel kurullarla da desteklendi. Peygamber'in vekili sayılan halifeler, Türk hakanlarına ulusu

⁶⁹ Tartışmalar için bk. T.B.M.M. **Zabıt Ceridesi**, C. 1-2-3-4-5, Ankara 1959.

yönetmek hakkını, dinsel kurallara dayanarak verdiler. Böylece eski Türk anlayışı, İslam ilkeleriyle bağdaşınca saltanatın önemi daha da arttı. 23 Nisan 1920’de TBMM egemenliğin ulusa ait olduğunu kabul edince, garip bir çelişki doğmuştur.⁷⁰

Bir taraftan egemenliğin tek bir kişiye ait olduğu saltanat, diğer yanda halk iradesine dayalı milli egemenlik bulunmaktaydı. Milletvekilleri bir yandan egemenliğin ulusa ait olduğunu belirtirken, bir yandan da padişaha bağlı olduklarını söylüyorlardı. Vahdettin’in, zaferi kazanan Türk Devleti’ne baş olması artık kabul edilemezdi. Ancak ya başka bir Osmanlı şehzadesi ya da Atatürk’ün kendisi padişah olmalı idi. Her iki çözüm yolunun da ulusal egemenlik ilkesi karşısında tutarlı yanı yoktu.⁷¹

Mudanya Mütarekesi’nden hemen sonra barış konferansı için hazırlıklar başlayınca Osmanlı Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti yanında konferansa katılmak arzusunda olduğunu bildirdi. İtilaf devletlerinin hala İstanbul’da bir hükümet tanımak ve onu da TBMM hükümeti ile birlikte konferansa çağırmak istemeleri ve bu hükümetin de delegeleri beraberce seçmek için, TBMM’ye başvurmaya yeltenmesi, Mustafa Kemal Paşa’yı harekete geçirdi.⁷²

Lozan Konferansı öncesinde, İstanbul’daki saltanat hükümetinin barış görüşmelerine çağırılması, Atatürk’e beklediği fırsatı verdi. Bütün aydınların düşüncesi adaletli bir barış yapılması üzerinde düğümlendiği sırada, Saltanat sorunu kestirme yoldan çözümlenecekti. TBMM, 1/2 Kasım 1922 günü verdiği bir kararla “*Osmanlı İmparatorluğu’nun hayatının sona erdiğini İstanbul’daki saltanatın tarihe karıştığını*” belirtti.⁷³

Saltanatın kaldırılması sorun değildi. Ancak muhalefet Hilafet Makamının ne olacağını düşünüyordu. Bu yüzden sert tartışmalar yapılıyordu. Tasarının ortak komisyonda görüşülmesi sırasında, işlerin yeniden çıkmaza girmek üzere olduğunu anlayan Atatürk, bir sıranın üzerine çıkarak şöyle konuştu: “*Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye müzakereyle, münakaşa ile verilemez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları zorla Türk Milletinin hâkimiyet ve saltanatına vaziyüyled olmuşlardı (zorla el koymuşlardı). Bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdir. Şimdi de, Türk milleti bu mütevacizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını isyan ederek kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzubahis olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler (toplananlar) Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kâfalar kesilecektir.*” demiştir.⁷⁴

Mesele daha sonra ortak komisyonca çözümlenmiştir. 1 / 2 Kasım 1922 gecesi verilen 308 numaralı kararla İstanbul’un işgal tarihi olan 16 Mart 1920’den itibaren Saltanatın “*ebediyen*” kalkmış bulunduğu belirtildi. Yalnız halifelik sorunu henüz

⁷⁰ Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri**, s. 103.

⁷¹ Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri**, s. 103.

⁷² Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, 1982, s. 268.

⁷³ Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri**, s. 103.

⁷⁴ **Nutuk**. C. II, s. 186.

çözülemediği. Halifelik hakkı, Osmanlı ailesi için saklı tutuluyordu.⁷⁵ Saltanatın kaldırılması ile ilgili kararın 1. Maddesinde, Anayasayla egemenlik haklarının millete geçtiğini, saltanatın kaldırıldığını; 2. maddesinde ise Halifeliğin Osmanlı hanedanına ait olduğu, TBMM'nin bu makama hanedanın en uygun kişisini seçeceği ifade edilmektedir.⁷⁶

17 Kasım 1922'de halifelik unvanını henüz üstünde taşıyan Vahdettin, İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General Harrington'a bir yazıyla başvurarak İngiliz savaş gemisine sığındı ve İstanbul'dan ayrıldı.⁷⁷

3. Cumhuriyet'in İlanı

Mustafa Kemal Atatürk, inkılabları gerçekleştirirken önce yapacağı işin şartlarını hazırlamış, daha sonra inkılâbı gerçekleştirmiş ve adını koymuştur. Cumhuriyetin ilânında da aynı metot takip edilmiştir. Millî Mücadele'nin başından itibaren millî irade, millî hâkimiyet esasları üzerinde durulmuş, yapılan faaliyetler bu prensipler çerçevesinde gerçekleştirilmiş ve aynı esaslar istikâmetinde Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanmış, millî iradenin üzerinde başka hiçbir kuvvet olmadığını ifade eden kanunlar çıkarılıp uygulamaya konulmuştur. Hiç şüphesiz ki bu gelişmelerin sonucu cumhuriyet rejimi olacaktı. Ancak, cumhuriyet, sistem olarak kurulduğu halde, zamanı gelmeden, şartlar hazır olmadan adı telaffuz edilmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa, bilhassa Anadolu'ya geçtikten sonra her fırsatta millî hâkimiyetten açıkça söz etmeye başlamıştı. Samsun'a çıktıktan üç gün sonra İstanbul'a yazdığı raporda; *"Türklüğün yabancı idaresine tahammülü olmadığını, İzmir'in Türklerce önemli vilâyetlerden biri olduğu, hiçbir yabancı'nın memleketimizin işgaline razı olamayacağını, askerî kuvvetle yapılan bu işgalin geçici olduğunu ifade ettikten sonra, millet birlik olup hâkimiyet esasını ve Türk duygusunu hedef tutmuştur."*⁷⁸ demiştir.

Bu raporda, Millî Mücadele'nin amacı ve bu gerçekleştikten sonra kurulması düşünülen sistemin niteliği açıkça ortaya konmuştur. Yine Samsun'a çıktığı günlerde ülkenin durumunu değerlendirirken, *"Osmanlı hanedan ve saltanatının devam ettirilmesine çalışmak, elbette Türk Milleti'ne karşı en büyük kötülüğü işlemektir. Çünkü millet her türlü fedakârlığı göze alarak istiklâlini kazanmış olsa da, saltanat sürüp gittiği takdirde, bu istiklâle kazanılmış gözüyle bakılamazdı."*⁷⁹ diyerek millî hâkimiyet üzerinde durmuş ve Millî Mücadele'nin ancak bu prensibin Türkiye'de hâkim kılınması ile tamamlanmış sayılabileceğini belirtmiştir.

Atatürk, cumhuriyetle ilgili düşüncelerini yakın çevresine ilk defa, cumhuriyet kelimesini de telâffuz ederek, 20 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da açıklamıştır. Söz konusu tarihte Mahzar Müfit Kansu'nun; *"Aramızda her şeyi görüştük. Görüşmeye devam ediyoruz. Fakat muvaffakiyet halinde ki bundan şüphem yok, hükûmet şekli ne*

⁷⁵ Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri**, s. 104.

⁷⁶ Naşit Hakkı Uluğ, **Halifeliğin Sonu**, İstanbul 1975, s. 221.

⁷⁷ Feyzioğlu, *"Türk İnkılâbının Temel Taşı Laiklik"*, s. 196.

⁷⁸ İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar**, s. 18.

⁷⁹ **Nutuk**, C. I, s. 10.

olacak? diye sorması ve muhakkak ki mevcut şekli hükümet bu memleketin refah ve saadet ve terakkisine kâfi gelmeyecektir. Başka bir hükümet şekli arayıp bulmamız lâzım geldiği kanaatindeyim diye ilâve etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa; - Açıkça söyleyeyim: Şekli Hükümet zamanı gelince, cumhuriyet olacaktır.” diye karşılık vermiştir. Böylece, millî hâkimiyetten şimdiye kadar neyi kastettiğini, cumhuriyet kelimesini açıkça telâffuz ederek belirtmiştir.⁸⁰

Saltanatın kaldırılmasından itibaren devlet şekli konusunda bir boşluk olduğu ve Teşkilât-ı Esasiye’de bir değişiklik yapılacağı biliniyordu. 1 Kasım 1922’de saltanat kaldırılınca hükümet şeklinin ne olacağı zaman zaman tartışma konusu olmuştu. Hükümet şeklinin belirlenmesi için Lozan Antlaşmasının imzalanması beklenmişti. Saltanatın kaldırılması ama hilâfetin devam etmesi üzerine bazı kişiler ve basın, hilâfet makamına siyasi bir hava niteliği vermek yoluna gitmişlerdi.

Nihayet büyük zafer kazanılmış, Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Şimdi sıra, Mustafa Kemal Paşa’nın yıllardır düşündüğü, ama şartlar müsait olmadığı için bir millî sır olarak sakladığı, cumhuriyet rejiminin kurulacağını açıklanmasına gelmişti. Ancak bunun için de koşulların oluşması gerekiyordu. Bunun için Birinci Büyük Millet Meclisi seçimin yenilenmesine karar vererek dağıtıldıktan sonra, Gazi Mustafa Kemal Paşa, yeni meclis toplanıncaya kadar yetiştirilmek üzere bir kısım uzman arkadaşlarını yeni bir anayasaya hazırlamakla görevlendirmişti.⁸¹

Atatürk, devrimlerin yürütülmesi için TBMM’nin yenilenmesi gerektiğini düşünüyordu. İlk meclis Kurtuluş Savaşı’nı yönetmiş, ama tarihsel görevini de bitirmişti, yıpranmıştı. Yeni ve dinç bir meclisle işlerin yürütülmesi gerekiyordu.⁸² 1 Nisan 1923’te yeni seçimle girilmesi kararlaştırıldı. Nitekim 6 Aralık 1922’de Atatürk, “*En mütevazı bir ferdi millet sıfatı ile hayatımı, sonuna kadar vatan hayrına vakfeylemek emeliyle sulhun istikrarını müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namı ile siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim.*” diyerek yapacaklarını temel hatları ile açıklamış ve uzmanların görüşlerinden ülkenin temel sorunlarının çözümü doğrultusunda fırka programının hazırlanmasında yararlanılacağını belirtmişti.⁸³

8 Nisan 1923’te Atatürk kuracağı partinin çalışma ilkelerini açıkladı. 9 Eylül 1923’te Halk Fırkası (Cumhuriyet Halk Partisi) kuruldu. Atatürk böylece, Cumhuriyet sonrası için tasarladığı devrimleri hayata geçirecek olan kadro ile ilgili sorunun çözülmesinde bir adım attı.⁸⁴ Değişim başlıyordu.

1923 yılının ikinci yarısı, yeni Türkiye tarihinde, birbirini takip eden son derece önemli olayların, değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu değişimin başlangıcı, 11 Ağustos 1923’te ilk toplantısını yapan İkinci Büyük Millet Meclisi’nde atıldı. Mazbatalarını alıp gelen milletvekilleri, artık 23 Nisan 1920’de olduğu gibi “*Vatanın, Hilafet ve Saltanat makamının kurtarılması ve bağımsızlığı için çalışacaklarına*” değil, “*Vatanın ve milletin saadet ve selametinden başka bir gaye gütmeyeceklerine ve milletin kayıtsız şartsız egemenliği esasına bağlı kalacaklarına*” yemin ediyorlardı. 23

⁸⁰ Tanör, **Kurtuluş-Kuruluş**, s. 200.

⁸¹ Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, s. 270.

⁸² Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri**, s. 108.

⁸³ **SD. C. II**, s. 46-48.

⁸⁴ Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri**, s. 108.

Ağustos'taki oturumunda Lozan'da imzalanan barış anlaşmasını onaylayan bu Meclis, Ekim ayında yeni heyecanlara sahne olacaktı. Nitekim bu program Türk milli ordusunun İstanbul'a girmesini, yani İstanbul'un yabancı işgalinden 6 Ekim'de kurtarılmasını müteakip iki aşamada uygulanacaktı. İlki, 13 Ekim 1923 tarihli "*Türkiye Devleti'nin makarr-ı idaresi Ankara şehridir.*" şeklindeki 27 sayılı meclis kararı, ikincisi de, 29 Ekim 1923 tarihli "*Türkiye Devleti'nin Şekl-i Hükümeti Cumhuriyettir.*" şeklindeki 364 sayılı kanundu.⁸⁵

Öte yandan Eylül'ün son günlerinde ülke yönetiminin Cumhuriyet olacağı konusundaki haberler gazetelerde yer almaya başladı. Atatürk, 22 Eylül 1923 tarihinde Viyana'da çıkan Neue Freie Presse gazetesinin muhabiri Jozef Hans Lazar'a verdiği demeçte devlet şeklimizin ne olacağı hususundaki fikirlerini açıkladı.⁸⁶

Cumhuriyetin ilân edileceği meselesi artık gizli kapaklı bir mesele de değildi. Böylece konu, cumhuriyetin ilânından çok önce tartışılmaya ve konuşulmaya başlandı.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu demecin bir kısmı Anadolu'da Yenigün gazetesi tarafından yayınlandı. Atatürk, "*Hangi lügatte aranırsa aransın Teşkilatı Esasiye Kanun'un ilk teşkil eden cümlelerini bir kelimedede izah edebilmek için aynı kelimeye tesadüf olunur. Bu da "Cumhuriyet" kelimesidir. Binaenaleyh dâhili inkişafımız henüz nihayet bulmamıştır. Birçok tadilat, terakkiyat vuku bulacak ve bütün tadilat cumhuriyet esasına müteveccih olacaktır. Türkiye, hali hazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır. Hiçbir suretle garp cumhuriyetlerinin sisteminden farklı olmayacaktır.*" demektedir.⁸⁷

24 Eylül 1923 tarihinde, Akşam gazetesinde, "*Mustafa Kemal Paşa'nın pek mühim beyanâtı: Türkiye'nin dâhilî tekâmülü tamamen bitmemiştir. Daha tadilât vuku bulacak, bilumum tekâmülatımız cumhuriyet esasına müncer olacaktır.*"⁸⁸ şeklinde yer alan demeç, daha sonraki tarihlerde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde de yayınlanmıştır. Rejimin adının açıkça telaffuz edilmesi üzerine, 25 Eylül 1923 tarihli Vatan gazetesi, "*Bugüne kadar mevcut devlet sistemimiz zaten Cumhuriyet kelimesi ile ifade edilebilir.*"⁸⁹ diyerek, bu demecin şaşılanacak bir tarafının olmadığını belirtmiştir.

Aynı tarihli Akşam gazetesi de, "*Türkiye Cumhuriyet Usulü ve Hükümet Merkezi Yakında İlân Edilecektir.*" başlığıyla bu haberi okuyucularına duyurmuştur. Söz konusu gazetenin haberine göre, "*Yeni Kanun-ı Esasî'nin birinci maddesinde Türkiye'nin Cumhuriyet usulü ile idare olunacağı ve bir halk devleti olduğu ilân edilecektir. Bu kanuna göre Millet Meclisi dört sene devam edecektir. Fırka mahfilinde umumi temayül sekl-i hükümetin derhal tespit ve hükümet merkezinin ilân edilmesi suretindedir.*"⁹⁰

27 Eylül günü Atatürk'ün bu demecinin tamamı resmi olarak yayınlanmış ve cumhuriyet tartışmaları iyice alevlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu demeci gazetelerde yayımlandıktan sonra, kurulması düşünülen cumhuriyet rejiminin özellikleri

⁸⁵ Besim Özcan, **Cumhuriyet'in İlanı ve Yankıları**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 1999, sayı: 11, s. 289-298.

⁸⁶ **SD**, C. III, s. 63.

⁸⁷ "*Gazi Paşa'nın Beyanâtı.*", **Anadolu'da Yenigün**, 24 Eylül 1923.

⁸⁸ "*Türkiye Cumhuriyet Usulü ve Hükümet Merkezi Yakında İlân Edilecektir.*", **Akşam**, 24 Eylül 1923.

⁸⁹ **Vatan**, 25 Eylül 1923.

⁹⁰ **Akşam**, 25 Eylül 1923.

konusunda değerlendirmeler başlamıştır. Yunus Nadi, “*Türk devletinin şimdi mevcut olan, 23 Nisan 1920 tarihinden beri yaşanan idaresi, Şekl-i Cumhuriyetten başka Bir şey değildir.*”⁹¹ diyor; 25 Eylül 1923 tarihli Vatan gazetesindeki bir haberde, “*Bugüne kadar mevcut olan devlet sistemimiz zaten Cumhuriyet kelimesi ile ifade edilebilir. Anayasada hazırlanan değişiklikler ve bu arada Gazi tarafından ortaya atılan Cumhuriyet kelimesi, yeni bir şeklin kabulü değil, eski şeklin Batıdaki misallerine daha fazla benzetilmesi demektir.*”⁹² ifadesi yer alıyordu. Akşam gazetesi Ankara muhabirine göre, bizdeki Cumhuriyet rejimi diğerlerine göre daha farklı olacaktır. “*Reis-i Devlet, Meclis’in reisi olacağından ayrıca reis intihabına mahal olmayacaktır.*” Gazeteye göre tek meclis düşünülmektedir ve ilk Cumhurbaşkanı da Mustafa Kemal Paşa olacaktır.⁹³

23 Ekim 1923 günü meydana gelen bir kabine bunalımı büyük Millet Meclisinin çalışma güçlüğüne ortaya koyması bakımından ve başsız devletin olmayacağı gerçeğinin belirlenmesi sebebiyle, Cumhuriyetin ilanı sonucunu doğurmuştur. Yabancı memleketlerde de devlet başkanı olmayan bir devlet diye, yeni Türkiye’den bahsedildiği dikkati çekmekte idi.⁹⁴

Mustafa Kemal, Teşkilat-ı Esasiye Kanununun devlet şekline ilişkin maddelerinin değişikliğini öngören 29 Ekim 1923’te önergeyi meclise sunmuş,⁹⁵ Milletvekilleri saat sekiz buçukta Teşkilat-ı Esasiye Kanunundaki tadillerin kabul edilmesiyle Cumhuriyet resmen ilan edilmiş ve Mustafa Kemal Paşa Türkiye’nin ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhuriyetin ilanı, 1921 tarihli anayasanın bazı maddelerinin değiştirilmesine dair 364 Numaralı Kanunun kabulü ile gerçekleşmiştir. Bu kanunla Anayasanın 1,2,4,10,11 ve 12. maddeleri esaslı suretle değiştirilerek, 1. Maddeye “*Türkiye Devleti’nin yönetim şekli hükümet-i Cumhuriyettir.*” fıkrası eklenmiştir.⁹⁶

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından cumhuriyet ilan edilmesi haberi Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa’ya 29 Ekim 1923 günü bildirilmiş ve Vekâlet İstanbul’da yüz bir pare top atılarak Cumhuriyetin ilanının duyurulmasını istemişti.⁹⁷ Bunun yanı sıra cumhuriyetin ilanı aynı gece yurdun her yerine bildirildi. Her yandan yüz bir pare top atılarak, bu önemli gün kutlandı. Ertesi gün Atatürk, İsmet Paşa’yı başbakanlıkla görevlendirdi.⁹⁸

Görüldüğü üzere. Eylül sonlarında cumhuriyet sistemi konusunda bilgiler basında açık seçik yer almaya başlamıştır. Mustafa Kemal ve milletvekilleri bu konuda basına bilgi veriyorlardı, bu yüzden bu konuda basının bilgilendirilmediği konunun gizli tutulduğu savları yanlıştır. Ankara’da cumhuriyet rejimi konusunda çalışmalar

⁹¹ **Anadolu’da Yenigün**, 30 Eylül 1923.

⁹² **Vatan**, 25 Eylül 1923.

⁹³ **Akşam**, 26 Eylül 1923.

⁹⁴ Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, s. 271.

⁹⁵ **Nutuk**, C. I, s. 423.

⁹⁶ Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, s. 272.

⁹⁷ “*Reis-i Cumhuriyetimize İlk Selam Merasimi*”, **Anadolu’da Yenigün**, 30 Ekim 1923; Cumhuriyetin ilanı günü Rauf Bey İstanbul’da idi Rauf Bey o geceyi şöyle anıyordu: “*29 Ekim 1923 gecesi geç vakit henüz yatmıştım ki top sesleri ile uyandım. Merakla kulak verdim; top sesleri sürüp gidiyordu, yüze yaklaştığını fark edince içimden doğan bir hisle ‘Mutlaka Cumhuriyettir, öyle ise memlekete ve millete hayırlı olsun’ dedim.*” Bk. Uluğ, **Halifeliğin Sonu.**, s. 123.

⁹⁸ “*Yeni Hükümet, İsmet Paşa Başvekil*”, **Anadolu’da Yenigün**, 30 Ekim 1923.

yapıldığını İstanbul gazetelerinin Ankara muhabirleri sürekli olarak gazetelerine iletiyorlardı. Ayrıca bu konu taşra gazetelerinde de işlenmekteydi.

Cumhuriyetin ilânı aslında millet tarafından sevinçle karşılanmıştır. Basının cumhuriyetin törenlerle kutlandığını, halkın fener alayları düzenlediğini belirtmesi de bunun bir delilidir. Bir iki gazetede cumhuriyet aleyhinde yazı yazılmışsa da bunlar bir kaç haber ve yazara ait baş makalelerden öteye gitmemiştir.⁹⁹ Ayrıca birkaç milletvekili cumhuriyetin aleyhinde, ancak bunun yalnızca aceleye getirildiği yolunda beyanat vermişse de bunlara halkın itibar göstermediği açıktır. Aslında yapılan rejim değişikliği değil, rejime ad vermekten başka bir şey değildir. Halk, cumhuriyete ve onun kurucusu olan liderine sonsuz bir sevgi ile bağlı olup, ona inandığından cumhuriyet hakkındaki tartışmalar da çok kısa süre içinde sona ermiştir.

4. Hilafetin Kaldırılması

Saltanatın kaldırılmasından sonra, 17 Kasım 1922’de Sultan Vahdettin’in işgal kuvvetlerine ait bir İngiliz gemisiyle yurt dışına gitmesi¹⁰⁰ üzerine halifelik makamı tartışılır olmuştur. 18 Kasım 1922’de Vahdettin’in hareketinin İslamiyet adına utanç verici olduğunu belirten Şer’iye Vekili Vehbi Efendi, “*Vahdettin’in halifelikten hal’i (düşürülmesi) ile yerine yeni bir halife seçilmesi*” gerektiğini TBMM’ye açıklamış, bu yolda bir fetva vermiştir. O günkü toplantıyı yöneten TBMM ikinci başkanı Dr. Adnan Bey Vahdettin’in hal’ edilmiş olduğunu ve yeni bir halife seçileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine meclisten, Vahdettin’in halifelikten düşürülmesinin oya sunulmasını isteyen sesler yükselmiş. Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Şer’iye Vekili Vehbi Efendinin fetvasının milli iradeden yüksek olduğunu ileri sürerek: “*Fetva-yı Şerif bizim reyimizden yüksektir. Mademki Vahdettin hakkında fetva verilmiştir. O kişi hal’ edilmiştir. Kanununun meclisçe onaylanmasına ihtiyaç yoktur. Fetva onaylatılmaz.*” demiştir. Bu görüşe Atatürk karşı çıkarak: “*Yüce meclisin oyuna sunulmalıdır.*” demiş ve oylama yapılmıştır. TBMM’nin oyu ile halife hal’ edilmiştir.¹⁰¹

⁹⁹ “*Tanin gazetesinin yanı sıra, yine İstanbul’da yayınlanmakta olan Vatan ve Tevhid-i Efkâr gazeteleri, zaman zaman Cumhuriyet’in erken ilan edildiği hakkında tenkit yazılarına yer vermişlerdir. Yenigün ve Hâkimiyet-i Milliye gazeteleri ise Cumhuriyetçi çizgide, birlik ve beraberliği sağlama gayesi güden yazılar yazmış ve diğer gazetelerin muhalefet etmelerini de açıkça eleştirmekten geri kalmamışlardır. İstanbul basınının bir kısmının muhalefetine karşılık İzmir basını başından itibaren Cumhuriyet’in ilanını desteklemiş ve İstanbul basınının aleyhteki yazılarına karşı çıkmıştır. Cumhuriyet’in ilan edildiği günlerde İzmir’de Türk Sesi, Anadolu, Ahenk, Hizmet Sada-yı Hak, Türk İli ve Ahali gazeteleri çıkmakta ve Cumhuriyet’in lehinde yazılar yayınlanmaktaydı.*” Bk. Besim Özcan, **Cumhuriyet’in İlanı ve Yankıları**, s. 289-298.

¹⁰⁰ Bu hareket tarzı üzerinde Atatürk’ün düşünceleri çok serttir. “*Âciz, âdi, duygu ve anlayıştan yoksun bir yaratık, kendisini kabul eden herhangi bir yabancıнын koruyuculuğuna sığınabilir; ancak, böyle bir yaratığın bütün Müslümanların Halifesi sıfatını taşıdığını ifade etmek elbette doğru değildir. Böyle bir düşünce tarzının doğru olabilmesi, öncelikle, bütün Müslüman milletlerin esir olmaları şartına bağlıdır. Hâlbuki dünyada gerçek böyle midir? Biz Türkler, bütün tarihimiz boyunca hürriyet ve istiklâl sembol olmuş bir milletiz! Değersiz hayatlarını iki buçuk gün daha fazla ve sefilce sürükleyebilmek için, her türlü düşkünlüğe katlanmakta bir sakınca görmeyen halifeler oyununu da sahneden kaldırabildiğimizi gösterdik. Böylece, devletlerin, milletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde, şahısların, özellikle bağlı buldukları devlet ve milletin zararına da olsa şahsî durumlarından ve kendi hayatlarından başka bir şey düşünemeyecek pespayelerin herhangi bir önemi olamayacağı şeklindeki bilinen gerçeği bir defa daha ortaya koymuş olduk.*” **Nutuk**, C. I, s. 516.

¹⁰¹ Feyzioğlu, “*Türk İnkılâbının Temel Taşı Laiklik*”, s. 196.

Atatürk halifeliğin kaldırılması gerektiğini biliyor ve bunu planlıyordu. Şöyle diyordu: “Ben kişisel saltanatın kaldırılmasından sonra başka unvanla aynı nitelikte bir makamdan ibaret olması gereken halifeliğin de ortadan kalkmış olduğunu kabul ediyorum. Bunun elverişli zaman ve fırsatta söylenilmesini doğal buluyordum.” Atatürk her zamanki gibi olayların gelişmesini bekledi.¹⁰²

Cumhuriyet’in ilanından kısa bir süre sonra halifenin istifa edeceği söylentisi çıktı. Halifenin istifa edeceği meselesi basında da yer almaya başlamıştı.¹⁰³ Halife 8 Kasım 1923’te verdiği beyanatta halktan büyük sevgi gördüğünü, en ücra yerlerden, İslam dünyasından binlerce mektup ve telgraf aldığını belirterek istifa etmeyeceğini ve dini görevlerin tespit edileceğini açıklamak gereğini duymuştu: “Bu kadar teveccühât karşısında istifa etmeyeceğiz. İstanbul’da İslâm memleketleri mümessillerinden mürekkeb bir hilâfet kongresi akdi ve makam-ı hilâfete aid vezâif-i diniyenin tesbiti hakkındaki neşriyata gelince inşallah ileride bu gibi hususât nazar-ı dikkate alınacak, âlem-i İslam’ın menâfi’ine hizmet etmeye çalışılacaktır.”¹⁰⁴

Şer’iye Vekili Mustafa Fevzi ise cumhuriyetin kendileri için bir amaç, İslam’ın ilk hükümetinin de aslında cumhuriyet olduğunu, zaman zaman aynı sistemin sürdüğünü ifade etmişti: “Cumhuriyetin bizim için bir gaye olduğunda şüphe yoktur. Bilirsiniz ki âlem-i İslam’ın ilk hükümetleri Cumhuriyet şeklinde idi. Hazret-i Ebubekir, Ömer ve Osman Rızu Allahane birer Reis-i Cumhurdan başka bir şey değiller idi. İşte bugün on dört asırdan sonra yine eski şekl-i hükümete avdet etmiş oluyoruz. Fikrimce Teşkilât-ı Esasiye tadilâtı zannedildiği kadar acele olmamıştır. Bu mesaili şimdilik mevzubahis etmeye lüzum yoktur. Bunları bilahare birer hadise olarak görüşürüz. Bugünkü cumhuriyetin şekli hiçbir hâkimiyete benzemez. Dünyada birbirine benzer hiçbir şey yoktur. Nitekim insanlar da ferden ferde birbirine benzemezler.”¹⁰⁵

Şer’iye Vekili her ne kadar cumhuriyetin bir İslâm idaresi olduğunu ileri sürüp “Şer’iye Vekâletinin, Heyet-i Vekiliye’den tefriki de şimdiye kadar tasavvur edilmemiştir” demiş olsa bile 3 Mart 1924 de yani bu beyanattan dört ay kadar sonra Şer’iye Vekâleti kaldırılacaktır. Gerek halife ve gerekse Şer’iye vekili Cumhuriyet aleyhinde konuşma yapmadıkları halde, gazetelerin konuyu “siyaset icabı”, belki de halkın ilgisini o taraflara çekmek için gündeme getirmeleri çok ilginçtir.

Başta Tanin gazetesi olmak üzere İstanbul matbuatı Hilafetin kaldırılmasına karşı yazılar yazmıştı. 11 Kasım 1923’te Tanin gazetesinin bir makalesinde şöyle diyordu: “Hilafet bizden giderse, beş on milyonluk Türkiye Devleti’nin, âlem-i İslam içinde hiç ehemmiyeti kalmayacağını, Avrupa siyaseti nazarında da en küçük ve kıymetsiz bir hükümet mevkiine düşeceğimizi anlayabilmek için büyük bir dirayete lüzum yoktur. Hanedan-ı Osmani’de kabul edilmiş ve binaenaleyh ve ilelebet Türkiye’de kalması taht-ı te’mine girmiş hilafeti elden kaçırmak tehlikesini icad etmek akıl ve

¹⁰² Mumcu, **Türk Devriminin Temelleri**, s. 111.

¹⁰³ Akşam gazetesi 8 Kasım 1923’te halifenin istifasının gündemde olduğunu duyurmuş ve “Muhakkak olan bir cihet var ki, o da Cumhuriyet ittihazının yeniden bir halife meselesi ortaya çıkarmış olmasıdır.” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Gazete, halifenin istifa etmeyi düşündüğünü, bu kararın gerçekleşmesi halinde “Ameli hiçbir vazife icra edemeyen hilafetin, daha fiili bir şekle inkılap edeceğini” yazarak, yeni halifenin İstanbul’da toplanacak bir Hilafet Kongresi tarafından seçilebileceğini ve suretle “bütün Müslümanların reyini haiz ve selahiyettar” olacağını öne sürmüştür. Bk. **Akşam**, 8 Kasım 1923.

¹⁰⁴ “Halife Hazretleri Hakkında”, **Anadolu’da Yenigün**, 9 Kasım 1923; **Vakit**, 9 Kasım 1923.

¹⁰⁵ “Şer’iye Vekilinin Beyanatı”, **Anadolu’da Yenigün**, 11 Kasım 1923; **Vakit**, 10 Kasım 1923.

hamiyet ile hiss-i milliyet ile zerre kadar kabil-i telif değildir.”¹⁰⁶

Bu ve benzeri fikirleri nedeniyle Anadolu’da Yenigün Gazetesi ile Tanin Gazetesi arasında münakaşa çıktı. Hüseyin Cahit, Yunus Nadi Beyi, hanedan hakkındaki yazılarından dolayı “*geleneklere hakaret etmekle suçlamakta.*” onu, çocukluğunda evlerinin önünden sağa sola küfrederek geçen sarhoşlara benzeterek, “*hanedan-ı hilafete gereken saygının gösterilmesini*” istemekteydi.¹⁰⁷ Yunus Nadi Bey ise, Hüseyin Cahit Yalçına şöyle cevap veriyordu: “*Efendiler; fikirlerinize, mesleklerinize, maksatlarınıza belki o kadar karışmayacağız, fakat sizlerden rica ediyoruz, bir parçacık mert olunuz ve hangi fikir ve meslekte iseniz onu açık söyleyiniz. Sizlerden yalnız bu kadarlık bir fazilet intizar ediyoruz. Heyhat ki kızıl cumhuriyetçi çehresi ile görünmeye itina ettiğiniz halde bunun altında kapkara bir irtica ile kaynaşıyorsunuz. Bizim kızdığımız bu dolambaçlı ve bin yüzlü halleriniz ve hareketlerinizdir. Bu kadarını dahi yapamadığınız için herze ve hezeyan içinde yüzüyorsunuz. Bu hal ve hareketinizin son misali de işte Tanin’in mevzu bahis ettiğimiz herze ve hezeyanıdır.*”¹⁰⁸

İstanbul gazetelerinin tahrik edici yayınlarının da etkisi ile provoke olan Darülfünun Hukuk Medresesi’nden 70 kadar öğrenci bir bildiri yayınlamak için hanedan-ı hilafet hakkında yaptığı yayınlardan dolayı Anadolu’da Yenigün gazetesini kınamışlar, bu olay karşısında Anadolu’da Yenigün gazetesi başyazısında şu açıklamayı yapmıştır: “*Darülfünunun yalnız hukuk gençliği değil, bütün Türk gençliğinin pekiyi bilmesi lazımdır ki, Yenigün’ün itikadınca artık bu memlekette saltanat müessesesi, unvanı taşıyabilecek hiçbir mukaddese yoktur. Hilafete gelince, biz ondan hiç bahsetmemiş idik. Cereyan eden münakaşa içinde o meselenin mevki Hüseyin Cahit Bey’in (...) yukarıda bahsettiğimiz Arabın hurması mevki fülinden bir şeydir. Biz hilafetten bahsetmedik ve İslam âlemini düşünmedik bile. Doğrusunu isterseniz o mevzuda düşünmemize sebep te yoktu. Mamañih ne olursa olsun, genç arkadaşlarımızı mukaddesat-ı diniye ve milliye klişelerine takılıp kalmayarak az derin düşünür ve hakikatleri biraz daha derin kavramaya istidad gösterir bir vaziyette görmeyi elbette tercih ederdim. Yeni Türkiye böyle bir gençlik ister ve o gençliğin tulüundan ve hatta vücudundan asla na-ümit değiliz.*”¹⁰⁹

Bu Hilafet meselesi, sadece ülkede değil, Türkiye sınırlarının çok ötesinde de ilgi uyandırdı. Özellikle Hindistan Müslümanları arasında cumhuriyet rejiminin nimetleri hakkında endişeli soruşturmalara yol açtı. Ancak Atatürk’ün, “*Hilafete taarruz edenler, mil-i İslamiyeden Türk’ü çekemeyenler değildi. Fakat Çanakkale ‘de, Suriye’de, Irak’ta İngiliz bayrakları altında Türklerle vuruşan mil-i İslamiye idi.*” şeklindeki sert cevabıyla karşılaştılar.¹¹⁰

Ayrıca, halifenin statüsü olarak, yurt dışındaki hükümet üyelerine yazılan mektuplarının basında yer almaya başlaması hükümette bir huzursuzluk doğurmaya başlamıştı. Hükümet açısından bardağı taşıran son damla ise, İsmailiye Mezhebinin Londra’da bulunan lideri Ağa Han ve İngiltere’de Kral Meclisi üyesi olan Hintli Emir Ali’nin İsmet Paşa’ya gönderdikleri mektubun basında yer alması oldu. 5–6 Aralık 1923

¹⁰⁶ **Tanin**, 11 Kasım 1923.

¹⁰⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “*Matbuatta Nara Siyaseti*”, **Tanin**, 6 Kasım 1923.

¹⁰⁸ Yunus Nadi, “*Tanin’in Hezeyanı*”, **Anadolu’da Yenigün**, 7 Kasım 1923.

¹⁰⁹ Yunus Nadi, “*Hüseyin Cahit’in Yazısı İlk Meyvesini Verdi*”, **Anadolu’da Yenigün**, 8 Kasım 1923.

¹¹⁰ Özcan, **Cumhuriyet’in İlanı ve Yankıları**, s. 295.

günü mektubun Tanin, İkdam ve Tevhid-i Efkâr tarafından “*Hilafet Meselesi*” şeklinde yayınlaması üzerine, 8 Aralık’ta İstanbul bölgesinde görev yapmak üzere bir İstiklal Mahkemesi kuruldu.¹¹¹

10 Kasım 1923’te İstanbul’a gelen İstiklal Mahkemesince, Tanin başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, İkdam başyazarı Ahmet Cevdet ile Mesul Müdürü Ömer İzzettin ve Tevhid-i Efkâr başyazarı Velid ile Mesul Müdürü Hayri Muhittin’in aralarında bulunduğu bir grup 9 Aralık 1923’te gözaltına alındı¹¹² ve 11 Aralık 1923’te ilk sorguları yapıldı.¹¹³ Bu kişiler, 2 Ocak 1924’te yapılan yargılama sonucunda beraat etmişlerdir.¹¹⁴ Tanin Gazetesinde Halifeye destek mahiyetinde bir mektup yayınlayan¹¹⁵ İstanbul Barosu Başkanı ise beş sene kürek cezasına çarptırılmış ancak daha sonra meclis tarafından hazırlan af kanunu ile 13 Şubat 1924’te af edilmiştir.¹¹⁶

Hilafetin kaldırılmasının gerekçelerini Atatürk, Nutuk’ta ayrıntısıyla anlatmıştır. Bu gerekçeler, yeni kurulan Cumhuriyetin “*Milli Hâkimiyet, Tam Bağımsızlık ve Cumhuriyet yönetiminin iki başlıktan kurtulması*” ilkeleriyle açıklayabiliriz. Atatürk, Nutuk’ta bu konu hakkında şöyle diyor:

“Efendiler, yaptığımız uyarıyı iyi karşıladığını bildirmiş olan Abdülmecit Efendi, “*Halife-i Müslimîn*” yerine “*Halife-i Resulullah*” ve babasının adı dolayısıyla “*Han*” unvanlarını kullanmaktan kendini alamamıştır. Birtakım düşünceler ileri sürdükten sonra da, Vahdetin’le ilgili demeçten vazgeçtiğini, çünkü başkasının kötü işlerini dile getirmek şeklinde bile olsa, bu türlü demeçlerin kendi prensip ve karakterine ağır geleceğinin aşikâr olduğunu bildirmiş. Bu nokta telgrafın ikinci maddesinde yer almıştı, Telgrafın üçüncü maddesi, benim Meclis Başkanı sıfatıyla kendisine, halifelğe seçildiğini bildiren telgrafıma yazdığı cevap niteliğinde idi. Bu cevapta, “Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mareşal Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’ne diye, doğrudan doğruya şahsıma hitap eden bir başlık kullanılmıştı. Dördüncü maddede, İslâm dünyasına duyuracağı bildiri sureti vardı. Bu bildirin yazıldığı İstanbul’un “*Dârü’l-Hilâfetü’l-Âliyye*” olduğu da özenle belirtilmişti...”¹¹⁷

“Efendiler, önemsiz ayrıntılar gibi sayılması pek mümkün olan bu açıklamalarımla işaret etmek istediğim asıl nokta şudur: Ben, şahıs hâkimiyetine dayanan saltanatın kaldırılmasından sonra, başka unvanla aynı nitelikte bir makamdan ibaret olması gereken hilâfetin de ortadan kaldırılmış olduğunu kabul ediyordum. Bunun, elverişli bir zaman ve fırsatta açıklanmasını tabii buluyordum. Halife seçilen Abdülmecit Efendi’nin bu gerçekten büsbütün habersiz olduğu iddia edilemez. Özellikle, kendisinin Halife unvanıyla saltanat sürmesinin imkân ve şartlarını hazırlayıp sağlayabileceklerini hayal edenlerin varlığı düşünülürse, Abdülmecit Efendi’nin ve tabii taraftarlarının saf ve gafil oldukları zannına kapılmak hiç de doğru olamazdı...”¹¹⁸

¹¹¹ “İstiklal Mahkemesi”, **Anadolu’da Yenigün**, 9 Aralık 1923; “En Büyük Kanun Milletinin Selametinden İbarettir”, **Anadolu’da Yenigün**, 10 Aralık 1923.

¹¹² “İlk İcraat”, **Anadolu’da Yenigün**, 10 Aralık 1923.

¹¹³ “Mevkufların İlk İsticvabı Dün İkmal Edildi”, **Anadolu’da Yenigün**, 12 Aralık 1923.

¹¹⁴ “Meslektaşlarımız Berat Ettiler”, **Anadolu’da Yenigün**, 3 Ocak 1923.

¹¹⁵ Mektubun tam metni için Bk. “Zat-ı Hazret-i Hilafetpenahi Makamına Açık Arıza”, **Tanin**, 10 Kasım 1923.

¹¹⁶ “Fikri Bey Meselesi”, **Anadolu’da Yenigün**, 3 Ocak 1923.

¹¹⁷ **Nutuk**, C. I, s. 518.

¹¹⁸ **Nutuk**, C. I, s. 518-519.

“Halkın, millî hâkimiyet ve hilâfet makamının durumları ile bunların ilişkileri konusunda merak ve endişeye kapılmakta hakkı vardı. Çünkü Meclis 1 Kasım 1922 tarihli kararıyla, şahıs hâkimiyetine dayanan devlet şeklinin 16 Mart 1920 tarihinden başlayarak ve ebedî olarak tarihe karıştığını ilân ettikten sonra, birtakım Şükrü Hocalar ‘Müslüman kamuoyu şüphe ve üzüntülere düşmüştür.’ diyerek hareket ve faaliyete geçtiler. Bunlar: ‘Hilâfet demek hükümet demektir. Hilâfetin hak ve görevlerini yok etmek hiç kimsenin, hiç bir meclisin elinde değildir.’ davasını ortaya atmışlardı. Meclis’in, milletin ortadan kaldırdığı şahıs saltanatını, hilâfet makamında devam ettirmek ve Padişah’ın yerine Halife’yi geçirmek sevdasına düşmüşlerdi... Şükrü Efendi Hoca ve arkadaşları, ‘Halife Meclis’in, Meclis Halifenindir.’ safsatasıyla, Millet Meclisi’ni Halife’nin danışma kurulu ve Halife’yi Meclis’in, dolayısıyla devletin başkanı gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir... Efendiler, Halife bulunan zatı ümitlendirecek bazı bağlılık gösterileri de dikkati çekiyordu. Gizli olarak yapılan bağlılık gösterileri ise, bizim dışardan tahmin ettiklerimizden daha fazla imiş...”¹¹⁹

“Halifenin görevi ruhani değildir, hilâfetin temeli maddî iktidar ve hükümet kuvvetidir diyenlerin, hilâfetin devlet, halifenin devlet başkanı olduğunu ifade ve ispat ettikleri ve maksatlarının halife unvanını taşıyan bir zatı Türkiye Devleti’nin başkanlığına geçirmek olduğu kolaylıkla anlaşılabilirdi. Saygıdeğer Efendiler, Şükrü Hoca Efendi’nin ve politikacı arkadaşlarınızın, siyasî maksatlarını açıktan açığa ortaya koymayıp, bunu bütün İslâm dünyasına mal etmek istedikleri dinî bir konu olarak ele almaları, hilâfet oyuncağının ortadan kaldırılmasını çabuklaştırmaktan başka bir sonuç vermemiştir... Hilâfet konusunda halkın şüphe ve endişesini gidermek için, her yerde gerektiği kadar konuştum ve açıklamalarda bulundum. Kesin olarak belirttim ki, milletimizin kurduğu yeni devletin mukadderatına, işlerine, bağımsızlığına, unvanı ne olursa olsun hiç kimseyi karıştıramayız! Milletın kendisi, kurduğu devleti ve onun bağımsızlığını koruyor ve sonsuz olarak da koruyacaktır! Millete anlattım ki, bütün Müslümanları içine alan bir devlet kurmak görevi ile yükümlü imiş gibi hayal edilen bir halifenin, görevini yerine getirebilmesi için, Türkiye Devleti ve onun bir avuç nüfusu, halifenin emrine tâbi tutulamaz. Millet buna razı olamaz! Türk halkı bu kadar büyük bir sorumluluğu bu kadar mantıksız bir görevi üzerine alamaz. Milletimiz, yüzyıllarca bu anlamsız ve boş görüşten hareket ettirildi. Fakat ne oldu? Her gittiği yerde milyonlarca insan bıraktı. Yemen çöllerinde kavrulup yok olan Anadolu evlâtlarının sayısını biliyor musunuz? dedim. Suriye’yi, Irak’ı elden çıkarmamak için, Mısır’da barınabilmek için, Afrika’da tutunabilmek için ne kadar insan telef oldu, bunu biliyor musunuz? Ve sonuç ne oldu görüyor musunuz? dedim. Halife’ye dünyaya meydan okutmak ve onu bütün İslâm Dünyasının işlerinde söz ve yetki sahibi kılmak düşüncesinde olanlar, bu görevi yalnız Anadolu halkından değil, onun sekiz on katı nüfusa sahip olan büyük Müslüman kitlelerinden beklemelidirler! Yeni Türkiye’nin ve Yeni Türkiye halkının, artık, kendi varlık ve mutluluğundan başka düşünecek bir şeyi yoktur...”¹²⁰

¹¹⁹ Nutuk, C. I, s. 523–524.

¹²⁰ Nutuk, C. I, s. 526–527; Atatürk Osmanlı Hilafetinin nihayete ermesinden sonra ortaya çıkacak boşluğun istenirse bir nevi bugünkü İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) gibi bir Müslümanların bulunduğu devletlerden oluşmuş, Uluslararası bir heyetin üstlenebileceğini belirtir: “Şüphesiz, her devletin, her toplumun biri birinden karşılayabileceği ihtiyaçları vardır. Karşılıklı çıkarları olacaktır. Tasarlanan bu bağımsız İslâm devletlerinin yetkili temsilcileri bir araya gelip bir kongre yaparlar ve falan ve filân İslâm devletleri arasında şu veya bu ilişkiler kurulmuştur. Bu ortak ilişkileri korumak ve bu ilişkilerin gerektirdiği şartlar içinde birlikte hareket sağlamak için, bütün İslâm devletlerinin temsilcilerinden kurulu bir meclis oluşturulacaktır. Birleşmiş olan İslâm devletleri bu meclisin başkanı tarafından temsil

Atatürk, yukarıdaki açıklamalarının yanı sıra, 1 Mart 1924'te TBMM beşinci açılış yılı konuşmasında, Cumhuriyetin korunması, öğretimin birleştirilmesi, siyaset ve ordunun birbirinden ayrılması ve dinin siyasete alet edilmekten kurtarılması gerektiği konularını içeren bir konuşma yaptı.¹²¹ Aynı gün Halk Fırkası grubunda dört ayrı kanun teklifi verilmiş ve ertesi gün tekliflerin müstacelen görüşülmesi istenmekteydi.¹²²

Nitekim Fırka grubunda üç esas üzerinde anlaşarak harekete geçildi. 3 Mart 1924 günü TBMM'ne üç önerge sunuldu. Bunlardan birincisi hilafetin kaldırılmasına ilişkindi. Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi ve 53 arkadaşı tarafından imzalanmıştı. İkinci önerge Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerin kaldırılmasını, üçüncüsü de öğrenimin birleştirilmesini amaçlıyordu. Meclis ilk oturumda ilk olarak Şer'iyeye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerin kaldırılması ile ilgili kanun teklifini görüşüp kabul etmiş ardından Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ilgili teklif görüşülerek yasalaştı.¹²³

Hilafeti ilga etmek amacıyla TBMM'de 3 Mart 1924 tarihinde gerçekleşen ikinci oturumda Seyyid Bey Adalet Bakanı sıfatıyla yapmış olduğu meşhur uzun nutkuna başlarken işin önemini belirtmek için "*Tarihimizde belki bütün sosyal olaylar arasında en büyük inkılâbı yapıyoruz.*"¹²⁴ demişti. Nitekim Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi" adıyla kitaplaşan, önce Halk Fırkası toplantısında ve arkasından Millet Meclisindeki meşhur uzun nutku söylemeye başladı.

Seyyid Bey, nutku ile meclisteki hilafet makamını savunan muhalefeti itiraz edemeyecekleri bir mahiyette bıraktı. Onun ileri sürdüğü şer'i delillerle, hem dinen hem de ilmen karşı konulamayacak bir surette, hilafet makamını savunan muhalefeti susturdu. Böylece hilafetin dini değil, aslında dünyevi bir mesele olduğunu ispat etti. Cumhuriyetin çok mühim bir düsturu olan ve Atatürk'ün içini doldurduğu milli hâkimiyet İlkesinden kalkarak, hilafet makamının kaldırılmasında bir mahzur olmadığını gösterdi. En önemlisi, TBMM'deki aksi fikirde olan veya tereddüt içindeki bütün mebusları aklen olduğu kadar, vicdanen de ikna etti ve Osmanlı Hilafeti, kamuoyunda büyük yankı uyandıracak tarihi bir kararla "*431 sayılı kanun*" ile nihayete erdi. Üzerinde birçok yorumlar yapılan ve devleti iki başlılıktan kurtarma gerekçesine dayandırılan, Osmanlı hilafetini kaldıran kanun metni¹²⁵ şudur: "*Halife hal edilmiştir; Hilafet hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülğadır.*"¹²⁶

3 Mart 1924 tarihli, hilafetin ilgasına ve Hanedan-ı Osmaniye'nin Türkiye Cumhuriyeti memalik-i haricinesine çıkarılmasına dair kanunla Osmanlı monarşisinin

edilecektir derlerse ve isterlerse, işte o zaman, o birleşik İslâm devletine hilâfet ve ortak meclisin başkanlığına seçilecek zata da halife unvanı verirler. Yoksa herhangi bir İslâm devletinin, bir kişiye bütün İslâm dünyasının işlerini yönetme ve yürütme yetkisini vermesi akıl ve mantığın hiçbir zaman kabul edemeyeceği bir durumdur." Bk. **Nutuk**, s.529.

¹²¹ **Nutuk**, C. II, s. 301; **SD**, C. I, s. 314.

¹²² "*Milletin Müşterek Arzusu ve Hakiki Temayülü Hilafet Mülğadır*", **Anadolu'da Yenigün**, 2 Mart 1924.

¹²³ Kanun metinleri ve tartışmalar için Bk **Düstur**, 3. Tertip, C. V.; **TBMMZC**, Devre 2, Cilt. 7, s. 27-68

¹²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt: 7, s, 27-68..

¹²⁵ **Hilâfetin İlgasına Ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun**, Düstur, 3. Tertip, Cilt : 5, Sayfa : 323.

¹²⁶ Hilafetin kaldırılması ile ilgili görüşmeler ve Seyit Bey'in nutkunun Bk**TBMMZC**, Devre 2, Cilt. 7, s. 27-68.

dayandığı dini müessesede ortadan kaldırılmış ve yeni Türkiye demokratik ve laik gelişme yolunda önemli bir adım daha atmıştır.¹²⁷

Abdülmecid Efendi, hilafetin kaldırılması ve yurt dışına çıkarılmalarından bir süre sonra şu açıklamayı yapmıştır: *“Hilafet gibi mukaddes bir müesseseyi lağvettiğini zanneden ‘Laik Ankara Cumhuriyeti’ beni sevgili memleketimden tard etti. Bu misafirperver topraklardan sadık İslam dünyasına pederane selamlarımı gönderiyorum. Millet Meclisi’nin ekseriyeti tarafından verilen ‘kafirâne karar’, ne İslam ruhuna ne de İslamiyet’in âli menfaatlerine tevafuk eder. Onun için bu kafirâne kararın keenlemeyekün (yok hükmünde) olduğunu İslam alemine tebliğ etmeyi en mübren bir vazifem addederim. İslam dünyasını davet ediyorum, bana bir an evvel bildirsinler, neredede bir din konferansı akdedilmek icab eder ki, müştereken bir karar ittihaz edilebilsin.”*¹²⁸

Uzun yıllar Fransız politika hayatına etkiler yapan Fransız Akademi üyesi, tarihçi, eski başkanlardan M. Edward Herriot, Ankara’ya gelişinde (1933) Çankaya’da Atatürk ile konuşurken, *“Paşa, size nasıl hayran olamayayım. Ben Fransa’da laik program güden, bir hükümet kurmuştum. Bu kabineyi, Papa’nın Paris’teki temsilcisinin yardımıyla papazlar devirdi. Siz ise bir halifeyi kovdunuz ve gerçek anlamıyla laik bir devlet kurdunuz. Siz, bu taassup havası içinde laikliği bu topluma nasıl kabul ettiniz? Dehanızın büyük eseri, laik bir Türkiye Cumhuriyeti yaratmak olmuştur.”*¹²⁹ demiştir.

Ayrıca 3 Mart 1924 tarihinde Hilafetin kaldırıldığı gün Meclis’te Şer’iye ve Evlaf Vekâleti ve Erkan-ı Harbiye Vekâleti de kaldırılarak, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim ve öğretim birleştirilmiştir.

5. 1924 Anayasasında 1928 ve 1937 Tadilatları

Cumhuriyet Halk Partisinin 5 Nisan 1928 günkü toplantısında alınan bazı kararlar 10 Nisan 1928 tarihinde mecliste *“Teşkilat-ı Esasiye Kanun’unun Bazı Maddelerinde Muadil Kanun”* olarak görüşülüp dinle ilgili değişiklikleri öngörüyordu.¹³⁰ Kanun’un 2. Maddesinden *“Türkiye Devletinin dini, dinî İslam’dır.”* ibaresi çıkarılmıştır. 16. Maddede yer alan milletveki yeminindeki *“vallahi”* çıkartılıp *“namusum üzerine söz veririm”* ibaresi konulmuştur. Ayrıca *“ahkam-ı ser’iyenin tenfizi”* kaydı çıkarılmıştır. 38.Madde de Cumhurbaşkanı’nın yemininden de *“vallahi”* kaldırılıp *“namusum üzerine söz veririm”* ibaresi konulmuştur.¹³¹

5 Şubat 1937’de Teşkilat-ı Esasiye Kanun’un bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkındaki tasarıyla bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Yeni düzenlemeyle Teşkilat-ı Esasiye kanununun 2. Maddesine *“Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve İnkılâpçıdır.”* ibaresi eklenmiştir.¹³² Böylece devlet, dini imajından çıkarak laik konuma getirilmiştir. Anayasa tadilinde hükümet adına söz alan Dâhiliye Vekil Şükrü Kaya, *“Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür, bizim istediğimiz hürriyettir.”*¹³³

¹²⁷ Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, s. 274.

¹²⁸ *“Abdülmecid’in Son Vesika-ı İhaneti”*, **Anadolu’da Yenigün**, 19 Mart 1924.

¹²⁹ Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, s. 275.

¹³⁰ *“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda Tadilat”*, **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1928.

¹³¹ **Düstur**, 3. Tertip, C.9, Ankara, 1931, s.273.

¹³² **Düstur**, 3. Tertip, C.18, Ankara 1937, s.307.

¹³³ *“Anayasa Tadilatı”*, **Cumhuriyet**, 6 Şubat 1937.

diyerek dinin bir vicdan işi olduğu söylemiştir.

SONUÇ

Laiklik kavramı yakın tarihimizde olduğu kadar 21. yüzyıl Türkiye'sinde de hâlâ tartışılan bir kavramdır. Teokratik düzeni reddetmek anlamına gelen laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak da ifade edilebilir. Bu anlamıyla laikliğin Türkiye'ye yerleşme süreci, Atatürk'ün kişiliğinde laiklik kavramının gelişmeye başlaması ile aynı başlangıca sahiptir. Atatürk'ün laiklik anlayışının gelişiminde Mondros Ateşkesinin yankılarının Osmanlı Devletinde hissedilmeye başladığı günlerin etkisi vardır. Çünkü vatanın ve milletin kurtuluşunun ancak millet egemenliğine dayandığını bilen Mustafa Kemal'in laiklik anlayışının temelleri daha Amasya Genelgesi'nde şekillenmeye başlamıştır. Bu tarihi genelge *“milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.”* sonucu ile Türk ulusunun laik devlet konusundaki emin adımlarından ilkinin burada atmıştır, hemen akabinde gerçekleşen Erzurum ve Sivas kongrelerinde ise İrade-i Milliye'yi hâkim kılmak esasını bu fikri pekiştirmiştir.

Türk Milletine laik, demokratik ve millet egemenliğine göre kurulmuş yeni bir devleti layık gören Mustafa Kemal, bunu sağlama yolundaki en büyük girişimi 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılışı ile gerçekleştirmiştir. 20 Ocak 1921 tarihli ilk anayasa Teşkilat-ı Esasiye laik devlet fikrinin yasal boyutunu tamamlayarak egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu devlet güvencesi altına almıştır. Bütün bu gelişmeler hali hazırda mevcut olan yönetim şeklinin de artık geçersiz olduğunu ortaya koymuştur ki, bundan sonra gerçekleştirilen inkılaplar ve reformların hepsi de bunu doğrular niteliktedir. Türk milleti laik görünümünden uzak oluşumların hiç birine yeni kuracağı devlette yer veremezdi. Bu düşünce eyleme saltanatın kaldırıldığı tarih olan 1 Kasım 1922'den itibaren dönüştürülmeye başlamıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanı ve 3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırılması ile Türkiye, Mustafa Kemal'in hedeflediği demokratik laik bir devlet görünümüne kısmen ve şeklen ulaşmıştır. Artık devletin bütün kademelerinin tek tek elden geçirilerek modernize edilme süreci başlamıştır

Atatürk döneminde laiklik şüphesiz, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki siyasal ve toplumsal modernleşmenin temelini oluşturmuştur. Başta hukuk düzeni ve eğitim olmak üzere sosyal yapıdaki değişimde laiklik belirleyici unsur olmuştur. Zira laikliğin bu belirleyici olma özelliği, ilkenin içeriğinden kaynaklanmaktadır. Laiklik, öncelikle, yeni rejimin ve bu rejimin siyasal iktidarının konum ve eylemlerinin meşruluk zeminidir. Bu açıdan güçlü bir siyasî boyutu bulunan laiklik, en az siyasal yönü kadar kültürel bir boyut ve içerik de taşımaktadır.

Osmanlı döneminde daha çok üst yapı kurumlarının yeniden düzenlenmesi olarak beliren modernleşme, Cumhuriyet ile birlikte, salt üst yapı kurumlarının yenilenmesiyle sınırlı kalmayan ve aynı zamanda bütün bir toplumsal yapının dönüşümü şekliyle ele alındığından, Osmanlıdan miras bir toplumda genel kabul gören dinsel nitelikli değerler sistemini değiştirmek anlamındaki bir fikri devrim ancak ve ancak laiklik ilkesiyle gerçekleştirilebilirdi.

Yaratmak istediği yeni toplumsal örgütlenmenin temelini dinî öğelerden arındırılmış bir “ulusa” dayandırma emelindeki Kemalist Devrim, “Ulus-Millet” kavramına yeni bir içerik kazandırırken, bu sayede din-devlet ilişkilerini de, yeniden düzenleme, daha açık bir ifade ile din ile dünyayı ayırma imkanını elde etmiş oluyordu. Söz konusu yaklaşım, Türk Devriminin gerçekleştircisi Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1927 tarihli nizamnamesinin 3. maddesinde “*fırka, devlet ve millet işlerinde ‘din ile dünyayı’ tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslardan add eyler.*” ifadeleriyle açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Adı konulmasa da, laikliğin 1928 yılında bir ilke olarak Anayasa dahil edilmesinin hemen öncesinde ortaya konulan bu anlayışa göre laiklik, vicdan özgürlüğünün, dil, din, ırk ve sınıf ayrımı yapılmaksızın bütün vatandaşların hukuk önünde eşitliğinin ve ulus egemenliğinin teminatı olarak görülüyordu. Bununla birlikte, dinî, dünya işlerinden ayrı bir vicdan hürriyeti görmek, yeni rejimin yaratmak istediği modern toplumu gerçekleştirmede tek başına yeterli değildi ve bu ideale ulaşabilmek için daha fazlası, bir başka ifadeyle dinin devlet tarafından denetim altına alınması, laiklik için bir zorunluluktu.

Nitekim Atatürk döneminde bu anlayışa dayalı bir laiklik politikası, modernleşmenin her alanında kendini hissettirdi. Yeni rejim için bundan sonraki temel sorun, Osmanlı’dan devraldığı geleneksel toplum yapısını, tasavvur ettikleri modern laik anlayışa adapte etmek olacaktı.

Sonuç olarak, Kemalist laiklik ilkesinin, siyasal iktidarın meşruiyet kaynağının dönüştürülmesinde oynadığı rolde belirginleşen devrimci siyasal içeriği, toplumsal yaşamın her alanında, din ve geleneğin etkisini sınırlaması ve böylelikle sosyal devrimin gerçekleşme koşullarının oluşumunu sağlaması bakımından gördüğü ilerici işlev ve yine, çağdaşlaşma programının temel unsurunu oluşturması yönüyle anti-empyralist mücadelenin gerçekçilik zeminine dayanmasını sağlayan içeriği ile Türkiye’de Batı değerlerini savunan siyasal düşünce geleneğinin vazgeçilmez değerleri arasındaki yerini aldığı söylenebilir. Fakat, gözden kaçırılmaması gereken bir nokta, laikliği benimsemenin tek başına, Batı değerlerinin savunuculuğunu yapmak için yeterli bir ölçüt oluşturmadığıdır. Bu anlamda, antiempyralist ve ulusal bağımsızlıkçı niteliklerinden arındırılarak Kemalist özünden soyutlanan ve çağdaşlaşmacılıkla değil, Tanzimat tipi Batıcılık ile özdeşleşen bir laiklik anlayışını benimseyen siyasal aktörlerin, salt laikliğe vurgu yapan tutumlarından ötürü Batı değerleri savunucusu olarak değerlendirilmeleri -Türkiye’de yaygın yapılan bir hata olup- gerçeklikle uyuşmamaktadır. Bu türden bir değerlendirme, Türk Devrimini, altyapıya ve onun belirlediği üstyapıya ilişkin bütüncül-bilimsel yaklaşımından uzaklaştırarak, onu üstyapı unsurları üzerinden geliştirilen, kısır bir mücadele ekseninin tarafı haline getirmektedir.

Bu çalışmamızda üst yapı olarak nitelendirilen alanlarda yapılan devrimsel faaliyetleri incelemeye çalıştık. “*Kemalizm ve Düzenin Laikleştirilmesi III: Hukukun Laikleştirilmesi*” adı altında yapacağımız üçüncü çalışmamızda ise Türk Devrimi’nin hukuk alanlardaki gelişmelerini irdelemeye çalışacağız.

KAYNAKÇA

1.Belgesel Kaynaklar

- ATATÜRK, **Nutuk**, TTK, Ankara 1989, C. I, II.
ATATÜRK, **Söylev ve Demeçler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, C. I, II.
Düstur, 1. Tertip, C. IV, Ankara.
Düstur, 3. Tertip, C.IV, V, VII, XVIII, IX, Ankara.
İNAN, Afet, **Medeni Bilgiler ve M. K Atatürk'ün El Yazıları**, TTK Yay, Ankara 1998.
TBMM Tutanak Dergisi, C. IX, Ankara 1925.
TBMM. Zabıt Ceridesi, I/VII,
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Adalet Yayınevi, Ankara 2008.

2. Gazete ve Dergiler

Akşam	Vakit
Anadolu'da Yenigün	Vatan
Cumhuriyet	Tanin

3.Kitaplar

- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, YPK Yayınları, İstanbul 2003.
BIYIKLIOĞLU, Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, Ankara 1959.
DAVER, Bülent, **Milli Egemenlik Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 13-14.
DURŞUN, Davut, **Laiklik-Değişim ve Siyaset**, İnsan Yay., İstanbul 1995.
EROĞLU, Hamza, **Atatürk ve Milli Egemenlik**, Ankara 1998.
EROĞLU, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, 1982.
GENÇ, Reşat, **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar**, AAMY., Ankara 2005.
GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, Eskişehir 1997.
İNAN, Afet, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara 1983.
KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Ankara 1969.
ÖZBUDUN, Ergun, **1921 Anayasası**, Ankara 1992.
ÖZGEN, Bekir, **Düşünce Özgürlüğü ve Laiklik**, Çınar Araştırma Yay., İstanbul 1994.
SOYSAL, Mümtaz, **Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1977.
TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
Uluğ, Naşit Hakkı, **Halifeliğin Sonu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.

4.Makaleler

- “*Abdülmecid’in Son Vesika-ı İhaneti*”, **Anadolu’da Yenigün**, 19 Mart 1924.
- “*Anayasa Tadilatı*”, **Cumhuriyet**, 6 Şubat 1937.
- “*En Büyük Kanun Milletın Selametinden İbarettir*”, **Anadolu’da Yenigün**, 10 Aralık 1923.
- “*Fikri Bey Meselesi*”, **Anadolu’da Yenigün**, 3 Ocak 1923.
- “*Gazi Paşa’nın Beyanatu.*”, **Anadolu’da Yenigün**, 24 Eylül 1923.
- “*Halife Hazretleri Hakkında*”, **Anadolu’da Yenigün**, 9 Kasım 1923; **Vakit**, 9 Kasım 1923.
- “*İlk İcraat*”, **Anadolu’da Yenigün**, 10 Aralık 1923.
- “*İstiklal Mahkemesi*”, **Anadolu’da Yenigün**, 9 Aralık 1923.
- “*Meslektaşlarımız Berat Etiler*”, **Anadolu’da Yenigün**, 3 Ocak 1923.
- “*Mevkufların İlk İsticvabı Dün İkmal Edildi*”, **Anadolu’da Yenigün**, 12 Aralık 1923.
- “*Milletin Müşterek Arzusu ve Hakiki Temayülü Hilafet Mülğadır*”, **Anadolu’da Yenigün**, 2 Mart 1924.
- “*Reis-i Cumhuriyemize İlk Selam Merasimi*”, **Anadolu’da Yenigün**, 30 Ekim 1923.
- “*Şer’iye Vekilinin Beyanatu*”, **Anadolu’da Yenigün**, 11 Kasım 1923; **Vakit**, 10 Kasım 1923.
- “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda Tadilat*”, **Cumhuriyet**, 11 Nisan 1928.
- “*Türkiye Cumhuriyet Usulü ve Hükümet Merkezi Yakında İlân Edilecektir.*”, **Akşam**, 24 Eylül 1923.
- “*Yeni Hükümet, İsmet Paşa Başvekil*”, **Anadolu’da Yenigün**, 30 Ekim 1923.
- “*Zat-ı Hazret-i Hilafetpenahi Makamına Açık Arıza*”, **Tanin**, 10 Kasım 1923.
- DAL, Kemal, “*Milli Egemenlik ve Temsili*”, **AAMD**, Ankara Kasım 1985, S. 4.
- EROĞLU, Hamza, “*Milli Egemenlik ve Anayasalarımız*”, **AAMD**, Ankara Kasım 1984, S. 1.
- KARADUMAN, Necmettin, “*Milli Egemenlik*”, **AAMD**, Ankara Mart 1985, C. I, S. 2.
- MUMCU, Ahmet, “*1924 Anayasası*”, **AAMD**, Ankara Mart 1986, S. 5.
- MUMCU, Ahmet, “*Milli Egemenlik İlkesi*”, **Milli Egemenlik Sempozyumu**, Ankara 1985.
- MUMCU, Ahmet, “*Osmanlı İmparatorluğunda Milli Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi*”, **I. Milli Egemenlik Sempozyumu**, Ankara 1985.
- NADİ, Yunus, “*Hüseyin Cahit’in Yazısı İlk Meyvesini Verdi*”, **Anadolu’da Yenigün**, 8 Kasım 1923.
- , “*Tanin’in Hezeyanı*”, **Anadolu’da Yenigün**, 7 Kasım 1923.
- ÖZCAN, Besim, **Cumhuriyet’in İlanı ve Yankıları**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 1999, sayı: 11, s. 289-298.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, “*Matbuatta Nara Siyaseti*”, **Tanin**, 6 Kasım 1923.